

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

**ПРАВОВА І ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА
УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ
ЗА УМОВ МОДЕРНІЗАЦІЇ
ПОЛІТИКО-ПРАВОВОГО ЖИТТЯ**

Монографія

За редакцією професора *М. П. Требіна*

Харків
«Право»
2017

*За планом науково-дослідних робіт
Міністерства освіти і науки України 2013–2015 рр.*

*Рекомендовано до видання вченою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 5 від 25 грудня 2015 р.)*

Рецензенти:

І. В. Карпенко – доктор філософських наук, професор, декан філософсько-го факультету, завідувач кафедри теоретичної і практичної філософії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

О. В. Петришин – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри теорії держави і права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, Заслужений діяч науки і техніки України, перший віце-президент Національної академії правових наук України;

В. Ф. Смолянок – доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології та соціології Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана

Колектив авторів:

О. О. Безрук, кандидат політичних наук, доцент; *Л. М. Герасіна*, доктор соціологічних наук, професор; *І. В. Головка*, кандидат політичних наук; *І. Д. Денисенко*, доктор філософських наук, професор; *О. П. Євсєєв*, кандидат юридичних наук, доцент; *Ю. Ю. Калиновський*, доктор філософських наук, професор; *Г. П. Клімова*, доктор філософських наук, професор; *В. П. Колісник*, доктор юридичних наук, професор; *В. В. Кривошеїн*, доктор політичних наук, професор; *О. М. Кузь*, доктор філософських наук, професор; *Г. М. Куц*, доктор політичних наук, професор; *С. В. Куцепал*, доктор філософських наук, професор; *Т. В. Панченко*, доктор політичних наук, доцент; *В. Л. Погрібна*, доктор соціологічних наук, професор; *І. О. Поліщук*, доктор політичних наук, професор; *М. П. Требін*, доктор філософських наук, професор; *Т. О. Чернишова*, кандидат філологічних наук, доцент; *К. Г. Яцура*, кандидат політичних наук

Правова і політична культура українського соціуму за умов модернізації політико-правового життя : монографія / [О. О. Безрук, Л. М. Герасіна, І. В. Головка та ін.] ; за ред. М. П. Требіна. – Х. : Право, 2016. – 560 с.
ISBN 978-966-937-106-5

Монографію присвячено дослідженню правової і політичної культури українського соціуму за умов модернізації політико-правового життя, формуванню правової компетентності особистості, толерантності і консенсуальним практикам в ціннісній структурі правової культури суспільства, ідеологічним імперативам політичної культури у контексті формування соціальної ідентичності, впливу «Революції гідності» на політико-правове поле України.

Для студентів, аспірантів, викладачів вищих навчальних закладів, працівників органів державного управління та місцевого самоврядування.

УДК 32.001:316.3(477)
ББК 66.0(4УКР)

© Безрук О. О., Герасіна Л. М., Головка І. В.
та ін., 2016

© Оформлення. Видавництво «Право», 2016

ISBN 978-966-937-106-5

ЗМІСТ

Передмова (Требін М. П.)	5

Розділ 1

ПРАВОВА ТА ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВОГО ДИСКУРСУ

1.1. Культура як соціальний феномен і соціокультурний процес (Погрібна В. Л.)	10
1.2. Транскультурація як шлях до єдності сучасного суспільства (Требін М. П., Чернишова Т. О.)	29
1.3. Компетентність як елемент культури особистості (Куцепал С. В.)	38
1.4. Теоретико-методологічний аналіз правової культури (Клімова Г. П.)	48
1.5. Цінності правової культури (Клімова Г. П.)	69
1.6. Політична культура: концептуальні підходи, зміст, структура та функції (Поліщук І. О.)	90
1.7. Взаємовплив політичної та правової культур в умовах модернізації сучасного соціуму (Калиновський Ю. Ю.)	112

Розділ 2

ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

2.1. Основні теоретичні підходи до визначення модернізації. Типи модернізації (Денисенко І. Д.)	131
2.2. Сучасні теорії модернізації: зміст, еволюція, стратегії розвитку (Денисенко І. Д.)	143
2.3. Модернізаційний контекст розвитку українського суспільства (Безрук О. О., Денисенко І. Д.)	156

Розділ 3

ГЕНЕЗА ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ І ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОГО СОЦІУМУ

3.1. Історичний базис політичної культури українського народу (Поліщук І. О.)	171
3.2. Правова культура та культура міжнародного спілкування в контексті історичних уявлень (Колісник В. П.)	202

3.3. Правова культура громадян України: стан та види деформації (Требін М. П.)	245
3.4. Конституційне судочинство у психолого-культурному вимірі (Свєєєв О. П.)	253
3.5. Правова компетентність особистості в умовах сучасного суспільства (Куцєнал С. В.)	313
3.6. Толерантність і консенсуальні практики в ціннісній структурі правової культури суспільства (Герасіна Л. М.)	322
3.7. Вплив «Революції гідності» на політичну та правову культуру українського суспільства (Кривошеїн В. В.)	335

Розділ 4

ІДЕОЛОГІЧНІ ІМПЕРАТИВИ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

4.1. Політичні ідеології в політико-культурному просторі: базові принципи та сутності розбіжностей (Куц Г. М.)	358
4.2. Політико-культурне підґрунтя ліберально-демократичних процесів (Головко І. В.)	380
4.3. Культура субсидіарності – демократична політична культура узгодження інтересів у сіспільних відносинах та системах врядування (Панченко Т. В.)	407
4.4. Феномен соціальної ідентичності у політико-культурному вимірі (Куц Г. М.)	422
4.5. Множинна ідентичність як фактор політичної культури (Кузь О. М.)	439
4.6. Політична культура України: синтез латинських та візантійських цінностей (Куц Г. М.)	468
4.7. Шляхи та напрями втілення принципів відкритого суспільства в Україні: політико-культурний ракурс (Куц Г. М., Яцура К. Г.)	486
Післямова (Требін М. П.)	507
Список літератури	515

Передмова

Політична і правова культура, будучи органічною частиною життя суспільства, входить, як відомо, до числа основних елементів, що визначають духовний і соціальний потенціал всіх його членів. Важливість дослідження цього феномена обумовлена значенням політики і права, що виконують роль вектора у всіх сферах суспільного життя. У сучасному світі політична і правова культура є показником ступеня цивілізованості суспільства, його спроможності гідно реагувати на виклики сучасності, модернізувати усі сфери буття соціуму відповідно до мегатрендів світового співтовариства.

Сьогодні вітчизняна правова і політична культура знаходяться у стані кризи. Ця криза, в першу чергу, пов'язана з девальвацією основоположних політичних і правових цінностей у свідомості суспільства, його ментальною роз'єднаністю. Корупція, непотизм, подвійні стандарти у політиці і праві, сервільність права відносно політики, популізм, недосконалість законодавства, розмитість реальних гарантій захисту прав і свобод, безпеки людини, деформованість системи відправлення правосуддя, відсутність правдивої, а ні заангажованої політичної інформації тощо породжують правовий і політичний нігілізм, який трансформується в зростання радикалізму і екстремізму, агресії, руйнування основ державності. А додамо сюди анексію Криму, зовнішню агресію Росії, підтримку нею сепаратистських рухів на Сході України, катастрофічне зuboжіння наших громадян і отримаємо дуже сумну картину, яку, по-перше потрібно досліджувати, по-друге, пропонувати шляхи виходу з ситуації, що створилася. Ці завдання і намагалися вирішити автори даної колективної монографії.

Без правової і політичної культури, що відбивають різноманіття правового і політичного життя і надають вирішальний вплив на визначення соціального статусу громадянина, говорити про людину як про соціально значущу особистість неможливо. Дослідити правову і політичну культуру необхідно, так як це допомагає з'ясувати суспільні інтереси і переваги громадян, соціальних груп, ступінь усвідомлення людьми їх громадських завдань і практичну роль особистості у правовому і політичному житті. Але потрібно розуміти,

Розділ 4

ІДЕОЛОГІЧНІ ІМПЕРАТИВИ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ У КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

4.1. Політичні ідеології в політико-культурному просторі: базові принципи та сутності розбіжностей

Феномен ідеології завжди викликав підвищену увагу в різні історичні періоди, зокрема, у контексті вибору найбільш оптимальної моделі устрою держави чи стратегії її розвитку. Виникнення терміну «ідеологія» пов'язують з французьким мислителем Дестютом де Трасі (початок XIX ст.). Втім, як зазначав П. Рікер, більш раннє вживання поняття «ідеологія» походить від одного з напрямків французької філософії XVIII ст., «яка твердила, що філософія взагалі не мусить займатися речами та реальністю, вона має цікавитися лише ідеями»¹. Стосовно цієї школи було вперше вжито термін «ідеологія» в негативному контексті, причому, саме Наполеон надав цьому терміну негативного сенсу. Це пов'язано з тим, що діячі філософської школи, яких зневажливо називали «ідеологами», були противниками французької імперії під керівництвом Наполеона.

Ідеологію можна розглядати як певний орієнтир, що координує та спрямовує суспільне буття. На думку Д. Кеттлера «ідеології є прикладами символічно навантажених вірувань і понять, за допомогою яких існує, інтерпретується й оцінюється світ; їх призначенням є формуван-

ня, актуалізація, спрямування, структурування й виправдання певних способів чи напрямів одних видів діяльності і засудження інших»¹.

З огляду на ту вагому роль, яку політичні ідеології відіграють у сучасному політичному просторі, здійснимо порівняння трьох класичних політичних ідеологій: лібералізму, консерватизму та соціалізму. Проблематичність їхнього співіснування призводила до кардинальних поворотів у політичному житті. Протиріччя між ідеологічними доктринами стали предметом розгляду багатьох теоретиків (Д. Белл, Е. Берк, І. Валлерстайн, К. Манхейм, К. Маркс, Л. фон Мізес, П. Рікер, Ф. А. фон Гайек та ін.). Необхідність виявлення спільних та відмінних рис у поглядах на модель людської життєдіяльності зумовлює звернення до концептуальної демаркації між ідеологічними системами.

Насамперед слід зазначити, що в експлікації політичних ідеологій у політичному дискурсі наявна розбіжність щодо визначення їхньої «правизни» чи «лівизни». Прийнято вважати, що традиція розрізнення політичних сил — «правих» та «лівих» — бере свій початок із часів Великої Французької революції 1789 р., коли на засіданні французького парламенту з правого боку від голови сідали консерватори, метою яких було збереження монархії, зліва — радикали, які підтримували ідею загальної рівності, а помірковані займали місця по центру зали. «Відтоді «правими» починають називати прихильників збереження існуючого ладу, а «лівими» — прихильників радикальних змін»².

У сфері економіки «правими» прийнято означувати ті політичні сили, які відстоюють принципи приватної власності, її пріоритети перед колективною власністю. «Ліві» сили, натомість, підтримують ідеї колективізації, націоналізації, усуспільнення тощо. На думку Р. Арона, дотримуватися лівих поглядів означає прагнути рівності прибутків за допомогою націоналізації та контролю. «Ліві» ідеології найчастіше надихаються «трьома ідеями, не конче суперечливими, а найчастіше різнобічними: свобода проти свавілля влади й за безпеку осіб, організація з метою, щоб замінити мимовільний порядок традиції чи

¹ Кеттлер, Д. Ідеологія / Девід Кеттлер // Енциклопедія політичної думки / Пер. з англ. Н. Лисюк, С. Альошкіної, І. Підлуської / редколег.: К. Сігов, В. Скуратівський, Л. Фінберг. — К. : Дух і Літера, 2000. — С. 141.

² Здорик, М. В. Концептуалізація термінів «праві»/«ліві» у політико-партійному дискурсі / М. В. Здорик // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : «Питання політології». — Харків, 2009. — № 861. — Вип. 15. — С. 198.

¹ Рікер П. Ідеологія та утопія / Поль Рікер ; пер. з англ. В. Верлоки / відп. за вип. К. Сігов, Л. Фінберг ; наук. ред. О. Якубенко. — К. : Дух і Літера, 2005. — С. 8.

анархії індивідуальних ініціатив якимсь раціональним порядком, рівність проти привілеїв за народженням і за багатством»¹.

Вважається, що для «правих» пріоритетними є принципи індивідуалізму, тоді як для «лівих» — колективізму. Така точка зору детермінована тим, що з правим спектром традиційно співвідносять лібералізм, для якого базовими є індивідуалістичні цінності. Втім, інколи лібералів відносять до «центристів», інколи навіть до «лівих». Так, П. Дж. Б'юкенен, протиставляючи лібералів консерваторам, відносить їх до «лівого» спектру².

Найчастіше на шкалі право/лівого політичного спектру на крайній лівій позиції розміщують комуністів, за ними — соціалістів, приблизно посередині соціал-демократів, потім лібералів і на крайній правій позиції — консерваторів та націоналістів. Подібну інтерпретацію право/лівої шкали політичного спектру подає Й. Жіма³ (див. рис. 4.1)

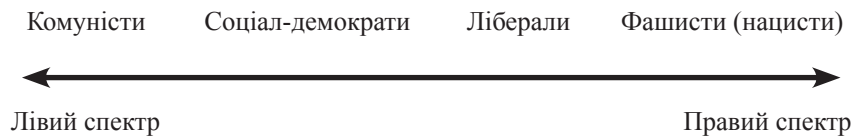

Рис. 4.1. Право/ліва шкала політичного спектру у контексті типології Й. Жіми

Схожі погляди можна виявити у Р. Арона, який вважав, що більшовизм і франкізм — це дві крайності, які знаходяться на протилежних полюсах право/лівої шкали політичного спектру. Причому, опорою більшовизму є ліва ідеологія, раціоналізм, поступ, свобода, тоді як опорою франкізму — контрреволюційна ідеологія, родина, релігія, влада. Разом з тим, праві та ліві можуть навіть поєднуватися за умов тоталітаризму. «Доречно зауважити, що гітлерівський тоталітаризм є правим, а сталінський — лівим під тим приводом, що один запозичує ідеї в контрреволюційного романтизму, інший же — в революційного

раціоналізму, так само, як один має себе за особливого, національного чи расового, інший же — за всезагальний завдяки класові, обраному історією»¹.

Цікавими у цьому контексті видаються уявлення українських громадян про право/ліву шкалу політичного партійного спектру (див. табл. 4.1)².

Таблиця 4.1

**Розподіл відповідей респондентів в Україні на питання:
«Партії поділяються на праві, ліві та центристські.
Чи знаєте Ви або маєте якесь уявлення про те,
чим відрізняються, наприклад, праві партії від лівих?»**

Добре знаю	Дещо знаю	Знаю небагато	Нічого не знаю	Важко відповісти
5,4	10,5	20,0	60,3	3,8

Як видно з наведених даних, більшість респондентів в Україні взагалі не мають уявлення про відмінності між правими чи лівими партіями, що насамперед свідчить про низький рівень їхньої політичної інформованості.

Отже, найчастіше класичні політичні ідеології представляють «у вигляді різних, розташованих в ряд позицій, з-посеред яких соціалісти знаходяться зліва, консерватори справа, а ліберали десь посередині»³. Втім, на думку Ф. А. фон Хайєка, таке уявлення є оманливим; більш оптимальним видається зведення цих позицій до трикутника, в якому кожна з ідеологічних доктрин займала б відведений для себе кут. Метафора «ідеологічного трикутника», на наш погляд, більш вдало відображає непрості взаємовідносини між ідеологічними доктринами, особливо з огляду на відсутність чіткої концептуальної демаркації між ними. Історичні перипетії продемонстрували, що рівностороннім «ідеологічний трикутник» ніколи не був.

¹ Арон, Р. Опій інтелектуалів / Реймон Арон. — С. 27.

¹ Арон, Р. Опій інтелектуалів / Реймон Арон ; пер. з франц. Г. Філіпчук. — К. : Юніверс, 2006. — С. 40.

² Бьюкенен, П. Дж. Правые и не-правые. Как неоконсерваторы заставили нас забыть о рейгановской революции и повлияли на президента Буша / Патрик Дж. Бьюкенен ; пер. с англ. К. Ковешникова. — М.: Транзиткнига, 2006. — С. 253.

³ Šima, J. Za granice socialismu / Josef Šima // Boaz, D. Liberalismus v teorii a politice / David Boaz ; překlad z angl. — Praha: Liberální institut, 2002. — S. 11.

² Див.: Результати опитування, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова з 15 по 20 травня 2010 р. [Електронний ресурс] // Український центр економічних та політичних досліджень імені О. Разумкова / Архів соціологічних досліджень УЦПД. — Режим доступу : http://www.razumkov.org.ua/ukr/poll.php?poll_id=555.

³ Гаск, Ф. А. фон. Чому я не консерватор / Фрідріх Август фон Гаск ; пер. з англ. Н. Поліщук // Консерватизм: антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К. : Смолоскип, 1998. — С. 67.

У політичній науці загальноприйнятим є виділення трьох типів класичних політичних ідеологій: консерватизму, лібералізму та соціалізму. Пріоритетність однієї з ідеологій, або поєднання якихось двох із них періодично призводили до переважання тієї чи іншої ідеологічної проблематики, детермінуючи своєрідність специфіки політичного простору. Слід зауважити, що окремі світоглядні позиції і консерватизму, і лібералізму, і соціалізму можуть як протиставлятися, так і співпадати. Відповідно, зупинимось на виявленні основних відмінностей між класичними ідеологічними доктринами. Концептуальній диференціації піддаватиметься насамперед проблематика тих напрямів, щодо яких найбільш рельєфно виокремлюються ідеологічні розбіжності (див. табл. 4.2).

Таблиця 4.2

Базові характеристики класичних політичних ідеологій

№ п/п	Критерії відмінностей	Консерватизм	Лібералізм	Соціалізм
1	2	3	4	5
1.	Ключові ідеологеми	Порядок	Свобода	Справедливість
2.	Ставлення до змін, новацій	Негативне (опозиційність щодо рішучих змін)	Позитивне (зміни мають відбуватися реформаторським шляхом)	Позитивне (зміни мають відбуватися революційним шляхом)
3.	Спосіб пояснення світу	Еволюційний ірраціоналізм (апеляція до вищої мудрості)	Еволюційний раціоналізм (індивід вписується в обставини)	Конструктивістський раціоналізм (прагнення підкорити собі обставини)
4.	Характер суспільного розвитку	Недовіра до абстрактних теорій, інстинктивна орієнтація на традиції, цінності	Ідея прогресу	Діалектичний розвиток

Продовження табл. 4.2

1	2	3	4	5
5.	Ставлення до спонтанно сформованих інституцій (мова, мораль, звичай тощо)	Позитивне (лише щодо тих спонтанних утворень, які виникли в минулому)	Позитивне (щодо всіх спонтанних утворень, які колись виникли і продовжують з'являтися)	Негативне (прагнення перебудувати усі соціальні інституції згідно з обраним взірцем)
6.	Відношення до необхідності обмеження впливу держави	Позитивне щодо економічної сфери, але примус у нав'язуванні цінностей та моральних переконань	Позитивне у всіх сферах (у цьому полягає сутність ліберального кредо «laissez faire»)	Негативне, примус у нав'язуванні цінностей та моральних переконань
7.	Економічні пріоритети	Ринкова економіка з елементами протекціонізму	Ринкова економіка	Планова економіка
8.	Ставлення до приватної власності	Позитивне	Позитивне	Негативне, власність має бути загальнонародною
9.	Співвідношення «індивідуальне/ колективне»	Колективом мусить правити еліта суспільства	Індивід на передньому плані	Колектив на передньому плані
10.	Сприйняття історичного часу	Орієнтація на минуле (саме тоді виникли всі цінності та традиції)	Орієнтація на далеке майбутнє через теперішнє (доки не наступить царство свободи)	Орієнтація на далеке майбутнє (доки не зникне капіталізм)

Закінчення табл. 4.2

1	2	3	4	5
11.	Психологічна мотивація	Людина має дотримуватись незмінних моральних законів	Людина вбачає причини своїх невдач у власних діях	Людина вбачає причини своїх невдач у зовнішніх обставинах

Лібералізм та консерватизм, вийшовши в епоху Нового часу майже одночасно на історичну арену, відстоювали антагоністичні позиції щодо напрямів суспільного розвитку. Згодом до їхньої дискусії доєднався соціалізм. Сутність тієї чи іншої ідеології найпростіше виявити через аналіз ключових категорій, пріоритетних для кожної з класичних ідеологічних доктрин. На наш погляд, базовою ідеологемою для консерватизму виступає категорія «порядок», для лібералізму — «свобода», для соціалізму — «справедливість».

Це зовсім не означає, що, скажімо, поняття свободи менш важливе для консерватизму, чи поняття порядку або справедливості не має значення для лібералізму. Кожна з ідеологій вкладає свій специфічний зміст у розуміння цих категорій. Як зазначав Р. Арон, «справжнім західняком є той, хто цілком схвалює в нашій цивілізації лише свободу, яка дозволяє критикувати цю цивілізацію і дає шанс її поліпшити»¹. Разом з тим, змістовне наповнення концепту свободи суттєво відрізняється у ліберальній та соціалістичній інтерпретації. Якщо для ліберала поняття свободи стосується насамперед створення умов для розширення спектру індивідуальних можливостей, то для соціаліста поняття свободи експлікується найчастіше у контексті зрівнювання таких можливостей. Так само поняття порядку по-різному інтерпретується соціалізмом і консерватизмом. Для консерватора порядок постає «як результат постійної уваги з боку авторитету, якому дозволяється у зв'язку з цим діяти за конкретними обставинами і не підпорядковуватись якомусь жорсткому правилу»², тоді як для соціаліста порядок є результатом всемогутнього конструктивного раціонального планування.

¹ Арон, Р. Опій інтелектуалів / Реймон Арон. — С. 60.

² Гаск, Ф. А. фон. Чому я не консерватор / Фрідріх Август фон Гаск. — С. 69.

Достатньо цікавою видається початкова самолегітимізація всіх трьох ідеологій. Як зазначав К. Манхейм, «вожді консервативних партій вважали себе виразниками народу, ліберали — виразниками духу часу, соціалісти і комуністи — пролетарської класової свідомості»¹. Таке позиціонування не в останню чергу зумовлене тогочасним соціокультурним фоном, зокрема, ставленням до новачків та змін. На думку І. Валлерстайна, виникнення політичних ідеологій саме в епоху Нового часу пов'язане з формуванням позитивного ставлення до ідеї змін, причому, цьому сприяла Французька революція.

Як зазначав І. Валлерстайн, Французька революція дала поштовх для панування двох ідей, що стали базовими ідеями епохи Сучасності, яка почалася в 1789 р. (Французька революція) і закінчилася у 1989 р. (розпад Радянського Союзу): 1. історичні, політичні, економічні та інші зміни — це норма, а не виняток (до згаданого періоду будь-які зміни вважалися випадковими, минушими та ненормальними, а нормою вважалася лише стабільність); 2. суверенітет народу, а не монарха чи короля, тобто рівність².

Наразі предметом нашого зацікавлення виступає перша ідея (стовсво розуміння змін як норми) епохи, означеної І. Валлерстайном як Сучасність. Французька революція змінює світ-систему, з'являється нова геокультура, закладаючи основи цієї епохи. Поєднання двох домінуючих ідей епохи Сучасності, вважає І. Валлерстайн, призвело до появи третього напрямку в структурі знання — виникнення соціальних наук (поряд із природничими та гуманітарними науками). Таким чином, у кінці XIX ст. виникають три соціальні дисципліни, які займаються Сучасністю: економіка, політологія і соціологія. Ці дисципліни стали породженням ліберальної ідеології, яка виділила три основних сфери життя: ринок (економіка), державність (політологія), громадянське суспільство (соціологія). Саме ці три сфери, які необхідно було вивчати, І. Валлерстайн називає маркером Сучасності³.

Зміщення акцентів у політичному дискурсі на позитивне сприйняття ідеї змін витіснило ідею пріоритетності політичної стабільності

¹ Манхейм, К. Диагноз нашего времени / Карл Манхейм; пер. с нем. и англ. — М.: Юрист, 1994. — С. 121–122.

² Див.: Валлерстайн, И. После либерализма / Иммануэль Валлерстайн; пер. с англ.; под. ред. Б. Ю. Кагарлицкого. — М.: Едиториал УРСС, 2003. — С. 76–77.

³ Валлерстайн, И. Эволюция структур знания в мир-системной перспективе / Иммануил Валлерстайн // Исторична соціальна наука в світ-системній перспективі: Міжнар. наук. колоквиум, 2–3 черв. 2005 р. — Харків: Константа, 2005. — С. 12.

на задній план. Саме реакцією на цю ідею стала поява трьох ідеологічних доктрин — консерватизму, лібералізму та соціалізму, кожна з яких дає свою відповідь щодо ідеї «нормальності» змін. Якщо ідеологія консерватизму стала першою (причому негативною) реакцією на цю ідею, то з боку лібералізму та соціалізму спостерігалось позитивне ставлення до змін. Відмінність полягала в розумінні характеру процесу змін. В ідеології лібералізму, яка вийшла на історичну арену другою (після консерватизму) вважається, що змінам має бути притаманний реформаторський характер, вони повинні бути поступовими та раціонально осмисленими. В ідеології соціалізму, навпаки, вважається, що зміни мають бути революційними.

Недовіра до новацій стала однією із засадничих рис консерватизму, тоді як лібералізм і соціалізм позитивно налаштовані на динаміку змін. Ця недовіра до змін в ідеології консерватизму була певним чином породжена ідеєю, що «марновірство, діючи заодно з мудрістю, укутує її відчуттям, яке придає їй стійкість»¹.

Разом з тим, стосовно консерватизму слід зазначити, що він не заперечує зміни загалом, просто консерватор покладається на вищу мудрість чи авторитет, який спостерігатиме за всіма змінами, ретельно упорядковуючи їх. Як зазначав фундатор теорії консерватизму Е. Берк: «я ні в якому разі не виключав би зміни; але коли б навіть щось змінював, то для того, щоб зберегти»².

Кореляція соціалістичних та ліберальних інтенцій щодо позитивного сприйняття змін призвели до того, що «в Європі упродовж тривалого часу домінуючий тип раціоналістичного лібералізму був однією з рушійних сил соціалізму»³. Втім, між лібералізмом і соціалізмом спостерігається певна відмінність у сприйнятті змін. Ліберала не цікавить швидкість змін чи їхня тривалість, його насамперед цікавить напрямок руху. Цей напрямок має бути раціонально осмисленим, а зміни мають бути поступовими, еволюційними та носити реформа-

¹ Берк, Э. Размышления о революции во Франции и о прениях в некоторых лондонских обществах касательно сего события, содержащиеся в письме, предполагавшемся быть отправленным некоему благородному господину в Париж / Эдмунд Берк ; пер. с англ. С. Векслер ; под. ред. А. Бабича ; предисл. и замеч. К. К. О'Брайен. — London : Overseas Publications Interchange Ltd, 1992. — С. 164.

² Берк, Е. Конституція на праві давності / Едмунд Берк ; пер. з англ. Н. Філіпенко // Консерватизм: антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К. : Смолоскип, 1998. — С. 473.

³ Гаск, Ф. А. фон. Чому я не консерватор / Фрідріх Август фон Гаск. — С. 66.

торський характер. Для соціаліста натомість вельми важливим є питання швидкості руху до світлого майбуття, тобто проблема динаміки змін. Зміни мають бути не лише раціонально осмисленими та розпланованими, але й відбуватися якомога швидше. Саме в цьому для ідеології соціалізму полягає пріоритетність революційного способу вирішення суспільних проблем. Найкращою ілюстрацією такого революційного підходу є куплет із гімну Соціалістичного Інтернаціоналу, який активно використовувався ідеологічною машиною Радянського Союзу: «Весь мир насилья мы разрушим до основанья, а затем — мы наш, мы новый мир построим, кто был никем, тот станет всем». Тобто, мова йде про цілковите знищення всього попереднього, і лише після повної руйнації планується вносити зміни. У цьому полягає відмінність між ліберальним та соціалістичним світосприйняттям. Ліберали ніколи не руйнуватимуть все і остаточно задля того, щоб внести якісь зміни в існуючий порядок речей. Вони поступово змінюватимуть у певному напрямку вже існуючі обставини, не руйнуючи їх. Саме тому лібералів іноді називають конформістами. Як зазначав Г. Сорман, підкорення обставинам — основа лібералізму¹.

Щодо способу пояснення світу ліберал займає серединну позицію між соціалістом та консерватором. Він «настільки ж далекий від грубого раціоналізму соціаліста, який хоче перебудувати усі соціальні інституції згідно із взірцем, приписаним його індивідуальним розумом, як і від містицизму, де консерватор частенько шукає прихистку»². Разом з тим, орієнтація на раціональне впорядкування світу поєднує лібералів та соціалістів. Втім, якщо соціалісти ототожнюють раціональність із плануванням, то для лібералів така позиція є неприйнятною. Раціоналізм ліберального світосприйняття припускає вбудовування в обставини (певний конформізм) та визнання і прийняття спонтанних утворень (систем цінностей, моралі тощо). Певним чином такі погляди зближують лібералізм з консерватизмом. Але, якщо ліберали виступають за збереження і подальшу адаптацію до змінюваних соціокультурних умов тих спонтанних утворень, які зумовили виживання та успіх певної групи, то консерваторам притаманна ірраціоналістична інтенція (яка межує з містицизмом) на цілковите збереження існуючих систем цінностей чи моральних догм.

¹ Сорман, Г. Либеральное решение / Ги Сорман ; пер. с франц. Н. Вихлиева, С. Максимова. — М.: Новости, 1992. — С. 28.

² Гаск, Ф. А. фон. Чому я не консерватор / Фрідріх Август фон Гаск. — С. 74.

Соціалізм теж не позбавлений певного містицизму. На думку К. Манхейма, соціалістична теорія — це певний синтез інтуїтивізму та прагнення до крайньої раціоналізації. «Інтуїтивізм знаходить свій вираз у тому, що тут повністю, навіть у тенденції, відкидається проведення точного попереднього розрахунку; раціоналізм — в тому, що кожну хвилину піддається раціоналізації те, що побачене по-новому»¹.

Стосовно інтерпретації ідеї раціоналізму в контексті ідеологічних доктрин звернемось до концепції Ф. А. фон Хайєка, який зазначав, що наукові, політичні та інші відмінності нашого часу базуються на певних базових відмінностях між підходами двох філософських шкіл. Обидві ці школи відносять себе до раціоналізму, але в них спостерігається кардинальна відмінність у поглядах на модель людської діяльності. Ці два типи раціональності він визначав як конструктивістський раціоналізм та еволюційний раціоналізм. Конструктивістський раціоналізм характерний для соціалізму, тоді як еволюційний раціоналізм — для лібералізму. Конструктивістський раціоналізм Ф. А. фон Гайєк вважав помилковим, оскільки він базується на вигадці, що всі людські інституції були створені з якоюсь наперед визначеною метою, для виконання певної місії, тобто задум розуму тут первинний. Еволюційний раціоналізм припускає, що упорядкованість суспільства не виникла внаслідок спланованих дій, а стала наслідком «процесу, в якому практики, котрі спершу сприймалися з іншою метою або навіть чисто випадково, зберігалися, оскільки забезпечували превалювання групи, в якій вони з'являлися, над іншими»². Схожі погляди можна виявити у Р. Арона, який стосовно ідеї раціональності вказував, що «суспільства ніколи не є раціональними в тому сенсі, в якому техніка, збудована на науці, раціональна. Культура надає суспільним способам поведінки, інституціям — родина, робота»³.

Протягом тривалого періоду в оцінці різноманітних суспільно-політичних явищ превалював конструктивістський підхід. Пріоритетність цього підходу призвела до тенденції представляти ті цінності, яких він не може пояснити, або як довільні людські рішення, або як акти волі,

¹ Манхейм, К. Диагноз нашего времени / Карл Манхейм. — С. 110.

² Гайек, Ф. А. Право, законодавство і свобода. Нове визначення ліберальних принципів справедливості і політичної економії / Фрідріх Август фон Гайек ; пер. з англ. В. В. Дмитрук. — К. : «Аkvілон-Прес», 2000. — Т. I — III. — С. 10.

³ Арон, Р. Опій інтелектуалів / Реймон Арон. — С. 131.

або як звичайні емоції, але не як необхідні умови фактів. Конструктивістський підхід призвів до розхитування основ цивілізації та навіть самої науки, яка теж базується на системі цінностей, що не піддаються науковому підтвердженню. Наслідком того, що індивіди дозволяли собі обманюватися за допомогою конструктивістського погляду на світ був той факт, що людина обмежувала діапазон того, чого могла б досягти, оскільки саме знання меж можливого робило людину здатною цілком використовувати свої сили. Сучасний світ — гра можливостей, де майже кожен може розкрити свій потенціал. Чим більш насичена, яскрава та різнобарвна палітра вибору — тим більше шансів на успішне та гармонійне існування.

Не лише лібералізм, але й консерватизм надає великого значення спонтанно сформованим інститутам (приміром, мова, мораль, звичаї, цінності тощо). Але це захоплення з боку консерваторів стосується найчастіше тих спонтанних інституцій, які з'явилися в минулому. Консерватизм із підозрою та недовірою відноситься до тих спонтанних утворень, які лише визрівають (приміром, явища моди). Така позиція є вельми небезпечною стосовно політичної сфери. Адже політична діяльність найчастіше базується на спонтанних силах. Випадковості та вплив довільних людських дій доволі часто супроводжують політичну діяльність саме на етапах її формування. Відповідно, ігнорування цього фактору (яке притаманне теорії консерватизму) так чи інакше призводить до неефективної політики. Разом з тим, вельми важливим для консерватизму є той факт, що він усвідомлює важливість ірраціональної компоненти в житті держави, не прагнучи його усунути адміністративними заходами.

Зупинимось окремо на теорії марксизму, ядром якої виступає ідеологія соціалізму. Саме марксизм став проводити раціоналізацію там, де вона видавалась неможливою. Марксизм, як зазначав К. Манхейм, виявляє певну спорідненість із консерватизмом у тому, що не заперечує ірраціональну сферу, але в ірраціональності він виокремлює ті елементи, які можна піддати раціоналізації нового типу. Тобто, «марксистське мислення постає перед нами як раціональне мислення ірраціональної дії. Про правильність цього аналізу свідчить той факт, що марксистські верстви пролетарів, досягнувши успіху, одразу відкидають із теорії діалектичний елемент і починають мислити за допомогою методу лібералізму і демократії, який є генералізуючим та встановлює загальні

закони; ті ж із них, хто через своє становище вимушений чекати революції, зберігають вірність діалектиці (ленінізм)»¹.

Усі три ідеологічні доктрини розділяють позицію стосовно того, що в історії існують зв'язки, які піддаються розумінню та осмисленню. Але, зазначав К. Манхейм, якщо ліберали і соціалісти дотримувались точки зору, що такі зв'язки піддаються повній раціоналізації, то консерватори прагнули пізнати історичну цілісність методом споглядання та морфології. Викликає цікавість ще одна відмінність між раціоналізмом лібералів і соціалістів, яка полягає в розумінні характеру суспільного розвитку. Якщо для лібералізму притаманна орієнтація на прямолінійний прогрес, то для соціалізму — на діалектичний розвиток.

Для консерватизму та лібералізму спільною виглядає позиція щодо необхідності обмеження втручання держави в економіку та превалювання вільного ринку. Лібералізм наділяє пріоритетним правом свободи індивіда, а не державу. Саме тому основним завданням ліберальних реформ виступає обмеження втручання держави в приватне життя індивіда (державна — «нічний сторож», якого майже ніхто не помічає). Цього обмеження стосується основне кредо лібералізму — «laissez faire» (не втручайтесь; не заважайте діяти). Спочатку це кредо означало принцип невтручання державної влади лише в економічні відносини (як внутрішні, так і зовнішні)². Вважається, що вперше це кредо було озвучене Лежандром (Legendre) в Ліоні у 1680 р. на зборах комерсантів, що були присвячені пошуку засобів активізації французької торгівлі та промисловості. Вперше в літературних джерелах це кредо зустрічається в 1736 р. у рукописних мемуарах маркиза Рене д'Аржансона — колишнього міністра іноземних справ при Людовіку XV.

У тогочасний період існував також більш широкий варіант кредо «невтручання» — «laissez faire et laissez passer», що буквально перекладається як «давайте діяти і давайте проходити» та, в цілому, метафорично позначає прохання стосовно невтручання держави у приватні справи індивіда. Відомий також більш розширений варіант того-

часного вживання цього кредо: «laissez faire, laissez passer, le monde va de lui-même» (не втручайтесь, дайте дорогу, світ рухається сам по собі).

Кредо «laissez faire et laissez passer» найчастіше вживалося в усній мові. Вперше воно було надруковане у статті французького економіста-фізіократа В. Мірабо «Зіпсованість легального устрою» («La dépravation de l'ordre légal») у журналі фізіократів «Ефемеріди громадянина» («Éphémérides du Citoyen») у 1768 р. У цій статті В. Мірабо при використанні формули «laissez faire et laissez passer» посиляється на фізіократа В. Гурне як автора цього афоризму. Згодом це гасло скоротилося до більш короткого «laissez faire», не втративши свого метафоричного значення. Існувала також англійська версія ліберального кредо, запропонована Є. Бентамом: «leave us alone»¹. Якщо буквальний її переклад означав «залиште нас самих», то змістовне наповнення було аналогічним французькому кредо «невтручання».

Тлумачення ліберального кредо відрізнялося розмаїттям концептуальних експлікацій, що було зумовлено не лише культурно-історичними факторами, але й поглядами окремих теоретиків. Так, приміром, Дж. Локк та Дж. Медісон у розумінні принципу «laissez faire» «віддавали перевагу урядові, який був би обмеженим у сфері діяльності (в цілях), але зовсім не в повноваженнях (засобах)»².

У контексті ідеологічних перипетій ХХ ст. трансформація ліберального кредо проявлялася в тому, що принцип «laissez faire» набував специфічного значення як стосовно сфери економічних свобод, так і щодо сфери особистих свобод (див. табл. 4.3)³.

Стосовно обмеження втручання держави в економіку слід зазначити, що на думку Ф. А. фон Хайєка, «подібно до соціаліста, консерватор менше переймається проблемою необхідних важелів обмеження управлінської влади, аніж тим, хто їх застосовуватиме»⁴. Консерватор глибоко впевнений, що коли управління належить порядним людям, його не варто достатньо жорстко обмежувати.

¹ Заблоцький, В. П. Лібералізм: ідея, ідеал, ідеологія : моногр. / В. П. Заблоцький. — Донецьк: Янтра, 2001. — С. 20.

² Звеспер, Дж. Лібералізм / Джон Звеспер // Енциклопедія політичної думки ; пер. з англ. Н. Лисюк, С. Альошкіної, І. Підлуської / редколег. : К. Сігов, В. Скуратівський, Л. Фінберг. — К. : Дух і Літера, 2000. — С. 204.

³ Šima, J. Za granice socialismu / Josef Šima. — S. 12.

⁴ Гаск Ф. А. фон. Чому я не консерватор / Фрідріх Август фон Гаск. — С. 70.

¹ Манхейм, К. Диагноз нашего времени / Карл Манхейм. — С. 114–115.

² Струве, П. Б. Laissez faire et laissez passer / П. Б. Струве // Энциклопедический словарь. Томъ XVIII : Ледье — Лопаревъ / [Издатели : Ф. А. Брокгаузъ (Лейпцигъ), И. А. Ефронъ (С. — Петербургъ)]. — С. — Петербургъ : Типо-Литография И. А. Ефрона, 1896. — С. 594–595.

Таблиця 4.3

Втручання державної влади в економічну та особисту свободу індивідів у контексті основних ідеологічних доктрин XX ст.

		Втручання державної влади в економічну свободу індивідів	
		ТАК	НІ
Втручання державної влади в особисту свободу індивідів	ТАК	Фашисти (комуністи)	Консерватори
	НІ	Соціал-демократи	Ліберали

Зосередження акцентів на проблематиці обмеження втручання держави в економіку зумовлює важливість ідеї конкуренції, яка є вельми актуальною для лібералізму та неприпустимою для соціалізму. На думку Л. фон Мізеса, ідея конкуренції стала прототипом біологічної конкуренції у тваринному світі. У світі тварин ведеться безжальна боротьба за виживання між представниками одного виду, чим і зумовлена біологічна конкуренція. Втім, завдяки людському розуму, який, власне, відрізняє людину від тварини, конкуренція набула більш м'яких форм, трансформувавшись в ідею суспільної співпраці. Сьогодні більшість людей вважає, що суспільна співпраця є найкращим засобом задоволення біологічних спонукань¹. Людина, використовуючи механізми співпраці, має всі сили щоб вирватися з-під панування біологічної конкуренції.

Позиція щодо обмеження державного втручання в економіку зумовлює вибір ринкової економіки як лібералізмом, так і консерватизмом. Базовим на разі виступає припущення, що саморегулятивні сили вільного ринку створюють механізми адаптації до нових економічних умов. Так, стосовно вільного ринку в Оксфордському Маніфесті 1997 р. (який вважається Ліберальною програмою для XXI ст.) зазначено, що лише економіка, яка заснована на вільному ринку, призводить до найбільш ефективного розподілу багатства і ресурсів, стимулюючи інновації².

¹ Мізес, Л. фон. Теория и история. Интерпретация социально-экономической реальности / Людвиг фон Мизес ; пер. с англ. А. Г. Грязновой. – М. : ЮНИТИ – ДАНА, 2001. – С. 36.

² Manifesto d'Oxford 1997 [Електронний ресурс] // Internationale Libérale. – Режим доступу : http://www.liberal-international.org/editorial.asp?ia_id=537&lang=french.

В економічній сфері консерватори вітають вільний ринок, хоча в окремих галузях вони й виступають за протекціонізм, що споріднює їх із соціалістами. Але не лише ця позиція їх споріднює. Консерватор так само, як і соціаліст, «вважає себе уповноваженим нав'язувати іншим людям цінності, які він схвалює»¹. У цьому контексті зазначимо, що для ліберала його власні ціннісні пріоритети не є вагомою підставою для того, щоб змушувати інших їх поділяти. Відповідно, ліберали вважають, що релігійні чи моральні ідеали неприпустимо нав'язувати іншим, тоді як консерватори і соціалісти дотримуються протилежної точки зору.

Для соціалізму — на відміну від лібералізму і консерватизму — більш пріоритетною виступає планова директивна економіка. Вважається, що людському розуму під силу чітко все розпланувати і втілити в життя, зокрема, в економічній сфері. Таке сприйняття було характерним для компартійної верхівки колишнього Радянського Союзу. Воно втілювалося у періодичних «п'ятирічках» (плани, які розроблялися на п'ять років наперед). Офіційна ідеологічна кампанія в СРСР була спрямована на проведення жорстких директив щодо виконання «п'ятирічок». Втім, окремі позиції таких планів не завжди підлягали виконанню, оскільки динаміка соціально-політичних змін інколи призводила до неможливості виконання того, що було заплановано раніше. У результаті, така ситуація ставала причиною фальсифікацій, коли всіма колективами рапортувалося про стовідсоткове виконання «п'ятирічок». Плановій економіці притаманні суттєві недоліки, основний з яких полягає в тому, що неможливо запланувати новацію. Так, приміром, ніколи б за умов планової економіки не набули такого глобального поширення комп'ютерні мережі чи мобільний зв'язок. Адже передбачити їхню появу в будь-якому плані навряд чи було можливим, якщо планування засновувати на існуючих тогочасних реаліях.

Зупинимось на розгляді співвідношення «індивідуальне/колективне», стосовно тлумачення якого між ідеологічними доктринами спостерігаються значні розбіжності. Цінності індивідуалізму за мірками історії вийшли на передній план порівняно недавно, оскільки тривалий час не існувало умов, за яких індивід міг би самостійно вижити. Якщо для лібералізму цінності індивідуалізму — на передньому плані, то колективістські цінності є пріоритетними для соціалізму.

¹ Гаск, Ф. А. фон. Чому я не консерватор / Фрідріх Август фон Гаск. – С. 70.

Проблематика індивідуалізму є центральною для всього ліберального дискурсу. На думку Е. Фромма, «історія людства — це історія зростаючої індивідуалізації»¹.

Вперше паростки індивідуалізму можна виявити ще в період Античності під час правління Перікла. Перікл став на чолі Греції після правління грецького тирана Полікрата (початок V–VI ст.ст. до н. е.), епоха якого відзначилася орієнтацією на сприйняття новацій та неприйняттям давніх звичаїв. Згодом епоха Перікла принесла гармонію та порядок. Такі потрясіння грецького суспільства, на думку Г. Тарда, спричинили появу індивідуалізму, коли кожен брав на себе сміливість думати на власний розсуд, причому, результатом цієї «сміливості» стала поява філософії². Філософська школа стоїків, розробивши ідею існування волі, яка переважає колективну, підійшла тим самим впритул до концептуального оформлення ідеї індивідуалізму. Втім, усі ці паростки індивідуалізму, сприяючи розвитку філософії, майже не поширювалися на інші сфери суспільного буття.

Якщо заглибитися в подальшу — середньовічну — історію європейської цивілізації, то середньовіччя «з одного боку, було структуроване й давало людині відчуття впевненості, а з другого — тримало її в оковах. Але ці окови мали зовсім не той характер, який притаманний авторитаризму і гнобленню наступних століть. Середньовічне суспільство не позбавляло індивіда свободи вже тому, що «індивіда» як такого ще не існувало»³. Життя людини було регламентоване суворими розпорядженнями, внаслідок чого в ранньому середньовіччі кожна людина була прикутою до своєї ролі в соціальному порядку, не маючи інколи навіть права одягатися так, як їй подобалося, чи споживати ту їжу, яку їй хотілося. В епоху середньовіччя індивід не міг вижити самостійно, оскільки суспільство не було диференційованим. Індивід — частинка суспільного організму. Його особисті якості не мали змоги проявитися, і — що вкрай важливо — потреби в таких якостях навіть не існувало.

Пріоритетність індивідуалістського принципу для лібералізму та колективістського принципу для соціалізму певним чином обумовлю-

ється християнством. Саме завдяки християнству проблема унікальності окремого індивіда стала ключовою не лише для лібералізму, але й для інших сфер суспільного життя. Християнське коріння і лібералізму, і соціалізму виявити неважко, якщо пригадати середньовічні дискусії щодо триєдинства Бога, які згодом переросли у філософську проблему універсальності. Якщо реалізм — результат природної схильності людей до пошуку спільного в різних об'єктах, до пошуку того, що поєднує людей, то номіналізм — результат протилежної тенденції: природної схильності до пошуку в людях того, що їх відрізняє одне від одного. Саме реалізм призвів до появи в майбутньому такого явища як соціалізм, вважав Г. Тард, а номіналізм став батьком лібералізму, для якого унікальність індивіда — на передньому плані¹.

Поява індивідуальності в епоху Відродження, згідно з Г. Зіммелем, пов'язана зі змінами в суспільній організації. Під індивідуальністю він розумів «внутрішню та зовнішню звільнення індивіда із середньовічних общинних форм»². Е. Фромм також підкреслює, що «у пізньому середньовіччі структура суспільства та особистості стала змінюватись. Єдність і централізація середньовічного суспільства слабшали. У всіх класах суспільства був помітним розвиток індивідуалізму, який впливав на всі сфери людської діяльності: на смаки і моди, на мистецтво і філософію, навіть на теологію»³. Індивідуалізм епохи Відродження Г. Зіммель називає «індивідуалізмом вирізнення», коли індивід, бажаючи приголомшувати і дивувати, самоутверджувався інколи досить незвично. Саме в цей період серед людей поширилися (досі майже незнані) прагнення до влади, слави, популярності тощо.

На своєрідне зміщення цінностей у сприйнятті власності внаслідок розвитку капіталізму в Європі вказував Г. Тард. Престиж власності, отриманої шляхом спадкування, знецінюється, поступаючись місцем власності, придбаній особистою працею. Таку відмінність у ставленні до власності Г. Тард також пояснював «розвитком індивідуалізму»⁴.

Переосмислення проблематики індивідуалізму призвело до появи більш індивідуального поняття свободи. Процес накопичення індивідуалізму завершується лише у XVIII ст. Ідеалом індивідуалізму стає

¹ Фромм, Э. Бегство от свободы / Эрих Фромм ; пер. с англ. ; общ. ред. и послесл. П. С. Гуревича. — М.: Прогресс, 1989. — С. 200.

² Див.: Тард, Ж. Законы подражания (Les lois de l'imitation) / Ж. Тард ; переводъ съ французскаго. — С.-Петербургъ : Изданіе Ф. Павленкова, 1892. — С. 293.

³ Фромм, Э. Бегство от свободы / Эрих Фромм. — С. 45.

¹ Див.: Тард, Ж. Законы подражания (Les lois de l'imitation) / Ж. Тард. — С. 7.

² Зиммель Г. Индивид и свобода / Георг Зиммель // Зиммель, Г. Избранное. Том 2. Созерцание жизни / Георг Зиммель ; пер. с нем. — М.: Юрист, 1996. — С. 193.

³ Фромм, Э. Бегство от свободы / Эрих Фромм. — С. 46.

⁴ Тард, Ж. Законы подражания (Les lois de l'imitation) / Ж. Тард. — С. 310.

не «вирізнення», а свобода, оскільки недостатність суспільних форм тогочасного життя обмежувала енергійність індивіда. Під свободою малася на увазі природна рівність індивідів, коли кожен індивід сприймався не як окремий диференційований суб'єкт, а як людина взагалі. Інакше кажучи, кожен індивід прагнув досягти якогось досконалого універсального образу, створеного тогочасною епохою. Саме цей універсальний образ і нівелював індивідуальність, був «індивідуалізмом єдності на противагу індивідуалізму одиницності»¹, що виникнув у XIX ст. та розвинувся у XX ст.

Сьогодні вважається, що вибір індивідом роботи, коханої людини, релігійних вірувань, стилю життя має бути вільним і самостійним. Такі цінності є пріоритетними для лібералізму. Але чи могло це все мати сенс у суспільстві, де більшість людей, щоб вижити, вимушені були дотримуватись інших, колективістських, цінностей? Людина не могла вижити самостійно, відхід від перевірених часом і досвідом традицій міг призвести до загибелі окремого індивіда. Тому не дивно, що «лише два століття тому в політичній філософії з'явилась ідея цінності особистого вибору»².

Стосовно позиції консерватизму щодо проблеми пріоритетності колективістських чи індивідуалістських цінностей слід зазначити, що «зазвичай в індустріальній сфері консерватори чинять опір колективістським та директивним заходам, і тут ліберал часто знаходить в них спільників»³. Але певна кореляція націоналізму із консерватизмом робить прихильним консерватизм до колективістських тенденцій.

Як ліберали, так і консерватори вважають, що приватна власність є недоторканною. На думку Дж. Локка, всі люди, будучи наділені природними правами, рівні від народження, тому ніякі обставини (окрім власної згоди) не можуть змусити індивіда підкорятися волі іншого. Природні права кожної людини — право на життя, свободу і приватну власність — є невідчужуваними, тобто, ніхто не може позбавляти людей цих прав чи розпоряджатися ними. Позаяк природні права є найважливішими для людини, постає необхідність функціонування такого політичного інституту як держава, оскільки існування держави виправдовується захистом природних прав. Причому, «першо-

черговою і головною метою об'єднання людей у спільнотворення та передачі себе під владу уряду є збереження власності»¹. Слід зазначити, що поняття власності в інтерпретації Дж. Локка включає три компоненти: життя, свободу і володіння (Lives, Liberties and Estates). Тобто, функції ліберальної держави вичерпуються лише захистом цих прав. Всі інші функції, які держава може покласти на себе, означатимуть не просто втручання в приватне життя індивіда, але й відхід від ліберальних принципів. Причому, ніякі аргументи відносно того, що держава змушена розширювати свої зобов'язання, позаяк створює необхідні для людей послуги (які, допустимо, наразі неможливо знайти на ринку послуг), не виправдані з точки зору класичного лібералізму.

Стосовно власності Е. Берк — фундатор консерватизму — також зазначав, що найпершою турботою цивілізованого суспільства є аж ніяк не вимоги держави, а власність окремого громадянина².

Для соціалізму — як прихильника колективістських ідей — вважається, що власність має бути загальнонародною. Це зумовлено тим, що в теорії марксизму базовим виступає протиріччя між засобами виробництва та приватною власністю. Причому, як зазначав К. Маркс, «з розвитком великої промисловості стає можливим і знищення приватної власності»³.

Звернемось до темпоральних розбіжностей у позиціях трьох ідеологій, їхнього сприйняття часу. На думку К. Манхейма, диференціація історичного часу залежить від тієї утопії, яку поділяє конкретна соціальна група. Консервативне сприйняття часу орієнтоване в минуле, оскільки вважається, що саме в минулому були створені всі варті уваги цінності та інституції. Натомість лібералізм «ніколи не був доктриною, орієнтованою в минуле. Ніколи не було доби, коли б сповна реалізувалися ліберальні ідеали і лібералізм вже не очікував на подальше вдосконалення інститутів»⁴.

¹ Лок, Дж. Два трактати про врядування / Джон Лок ; пер. з англ. О. Терех, Р. Димерець. — К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. — С. 195.

² Бёрк, Э. Размышления о революции во Франции и о прениях в некоторых лондонских обществах касательно сего события, содержащиеся в письме, предполагавшемся быть отправленным некоему благородному господину в Париж / Эдмунд Бёрк. — С. 188.

³ Маркс, К. Немецкая идеология / Карл Маркс, Фридрих Энгельс ; пер. с нем. / отв. за вып. А. М. Пачин. — М. : Политиздат, 1988. — С. 47.

⁴ Гаек, Ф. А. фон. Чому я не консерватор / Фрідріх Август фон Гаек. — С. 67.

¹ Зиммель, Г. Индивид и свобода / Георг Зиммель. — С. 199.

² Миллер, Д. Политические учения: краткое введение / Дэвид Миллер ; пер. с англ. В. Куштаниной. — М. : Астрель : АСТ, 2007. — С. 28.

³ Гаек, Ф. А. фон. Чому я не консерватор / Фрідріх Август фон Гаек. — С. 72.

Повне здійснення ліберальних ідеалів очікується в далекому майбутньому. У цьому спостерігається схожість соціалізму з лібералізмом. В обох випадках «царство свободи та рівності переміщується в далеке майбутнє. Втім, у соціалістичній утопії це майбутнє характерним чином визначається значно конкретніше як час загибелі капіталістичної культури»¹. Орієнтація лібералізму на далеке майбутнє здійснюється через теперішнє, через «осучаснення суспільства».

Зупинимось на виокремленні психологічних мотивів прихильників конкретних ідеологічних систем. Відносно психологічної мотивації консерваторів слід зазначити, що її підґрунтям виступають морально-етичні імперативи. Вважається, що «історія містить божественний задум, і обов'язок людини полягає у дотриманні Богом даних незмінних моральних законів»².

Що стосується соціалізму, то підґрунтям психологічної мотивації його adeptів, як вважав Л. фон Мізес, виступає відчуття образи та заздрості. Заздрість — на думку Г. Тарда — бажання наслідувати у зовнішньому. Необхідно враховувати, що процес наслідування, згідно з Г. Тардом, завжди спрямований із середини назовні (від внутрішнього до зовнішнього — *ab interioribus ad exteriora*)³. Тому заздрість ніколи не з'являється раніше, ніж довіра чи покірність. Навпроти, відчуття заздрості детерміноване внутрішнім відчуттям здивування чи любові, але не навпаки. Тобто, причиною заздрості виступає захоплення певною рисою чи ознакою, що належить об'єкту заздрості та є недоступною для заздрісника.

З точки зору Д. Юма, заздрість виникає через зверхність інших осіб. Причому, цей афект викликається не великою невідповідністю між людьми, але — навпаки — їхньою близькістю. У руслі наших розміркувань, відзначимо, що саме близькість та християнська спорідненість двох ідеологічних систем (лібералізму і соціалізму) створили благодатне підґрунтя для появи і прояву відчуття заздрості. Причому, в середовищі зацікавлених осіб близькість об'єктів доволі часто призводить до появи концепцій їхнього порівняльного аналізу. І, дійсно, обидві ідеологічні доктрини періодично піддаються порівнянню та співставленню. Втім, коли співставлення демонструє переваги, воно

¹ Манхейм, К. Диагноз нашего времени / Карл Манхейм. — С. 201.

² Шуттінгер, Р. Проблема ідентичності консерватизму / Роберт Шуттінгер ; пер. з англ. В. Лісового // Консерватизм. — С. 21.

³ Тард, Ж. Законы подражания (*Les lois de l'imitation*) / Ж. Тард. — С. 211.

стає неприємним. Здавалось би, вихід із цієї ситуації вельми простий: припинити всілякі порівняння. На жаль, практика життя демонструє зворотнє. Отже, хід подальшого розвитку подій очевидний. Коли «ми не можемо розірвати асоціацію, ми відчуваємо сильне бажання знищити перевагу»¹, відмічав Д. Юм, приводячи в приклад мандрівників, зазвичай щедрих на похвали китайцям і персам, але нетерпимих до сусідніх націй, які можуть суперничати з їхньою Батьківщиною. Саме в бажанні «знищити перевагу» полягають, ймовірно, причини ідеологічних баталій у сучасному політичному просторі.

Противники лібералізму виступають «за соціалізм, оскільки сподіваються, що багаті, яким вони заздять, також від цього постраждають»². Соціалісти знають, що їхнє становище в будь-якій іншій економічній системі (окрім ліберальної) буде менш благополучним, але ними рухає прагнення до погіршення становища сусіда, замість покращення свого власного. Як зазначав щодо соціалізму Г. Сорман: К. Маркс заснував світ планованої бідності³. Нездатність людини досягати власних цілей ідеологи соціалізму приписують недосконалості суспільного порядку, але аж ніяк не особистій її неспроможності. Світ, виявляється, винуватий у невдачах, що звільняє індивіда від відчуття неповноцінності. Автори соціалізму обіцяють усім не лише багатство, але також щастя і любов. У цьому соціалізм, як еліксир від земних знегод, нагадує християнську доктрину. Але якщо християнство формує стимули і чесноти, то соціалізм, не накладаючи жодних обов'язків, завищує очікування та потреби.

Якщо людина вважає, що причини її проблем — в тих, хто її оточує, в обставинах, не залежних від неї, вона здатна стати прихильником соціалістичних ідей. Якщо ж причини власних проблем людина шукає в собі та у власних діях, вона — adept ліберальних принципів. Тобто, людина ліберальних поглядів здатна пристосуватися до обставин, вписатися в обставини, а не докорінно й радикально змінювати їх. У цьому контексті доречно пригадати вислів Ф. А. фон Хайека: лібералізм — народне чуття, соціалізм — вигадка філософів.

¹ Юм, Д. Исследование об аффектах / Давид Юм // Юм, Д. Сочинения в двух томах / Давид Юм ; пер. с англ. В. С. Швырева; под общ. ред. и с примеч. И. С. Нарского. — М. : Мысль, 1966. — Т. 2. — С. 200.

² Мизес, Л. фон. Либерализм в классической традиции / Людвиг фон Мизес ; пер. с англ. А. В. Куряева. — М. : ООО «Социум», ЗАО «Издательство „Экономика“», 2001. — С. 19.

³ Див.: Сорман, Г. Либеральное решение / Ги Сорман. — С. 150.

Таким чином, крізь призму компаративістського підходу виявлено визначальні характеристики класичних політичних ідеологій (консерватизму, лібералізму, соціалізму) на основі виокремлення основоположних критеріїв відмінностей. Застосування цих критеріїв, призводячи до концептуальної демаркації окремих напрямів ідеологічної проблематики, сприяє більш рельєфному виокремленню ідеологічних розбіжностей. Непрості взаємовідносини між трьома класичними ідеологічними доктринами — лібералізмом, консерватизмом та соціалізмом — не в останню чергу зумовлені не лише своєрідністю світоглядних позицій у цілому, але й специфікою розуміння окремих концептуальних проблем. Кореляція у розумінні цих проблем, або ж протилежність позицій щодо них призводили до низки історичних хитросплетінь. Спільність позицій ідеологічних доктрин спостерігалася найчастіше не внаслідок зміни ідеологічних пріоритетів, а через співпадіння їхніх цілей щодо розуміння окремих напрямків у моделях людської життєдіяльності.

4.2. Політико-культурне підґрунтя ліберально-демократичних процесів

Кінець XX ст. позначений активізацією демократизаційних процесів. Із поширенням процесів демократизації на постсоціалістичний простір вихідні характеристики політичних режимів, що зазнавали трансформаційних впливів, стали суттєво відрізнятися. До «класичних» політичних режимів додалися нові режими всіх різновидів: від посттоталітарних автократій до ліберальної моделі та «гібридних» різновидів демократії. Це створило принципово нову політичну ситуацію, яка потребує наукового осмислення проблематики ліберально-демократичного дискурсу задля виявлення його політико-культурного підґрунтя, зокрема, щодо тих постсоціалістичних країн, які на шляху демократизації обрали своїм орієнтиром модель ліберальної демократії.

Термін «лібералізм» увійшов до широкого вжитку у першій половині XIX ст., коли у ряді західноєвропейських держав з'явилися політичні партії лібералів. Проте лібералізм, як ідейна та суспільно-політична течія, зароджувався в європейських країнах ще в XVII–XVIII ст.

у концепціях дослідників, які розмірковували про принципи громадянських, політичних, економічних свобод (Дж. Бентам, Ф. Гізо, В. Гумбольдт, І. Кант, Б. Констан, Дж. Локк, Дж. Ст. Мілль, Ш.-Л. Монтеск'є, А. Сміт, Г. Спенсер, А. де Токвіль та ін.).

Переважна більшість сучасних держав за конституціями є демократичними, в світі налічується велика кількість політичних партій, які позиціонують себе як ліберальні, причому досить часто програмна основа і практична політична діяльність цих партій не мають між собою нічого спільного¹. Завдяки цьому у другій половині XX ст. з'являється багато досліджень, які вивчають сутність демократії та її кореляцію з іншими формами організації суспільно-політичного життя. Сучасна ліберально-політична думка представлена багатьма відомими дослідниками, для яких ці поняття стали предметом спеціального аналізу (Р. Арон, Ж. Бешлер, Д. Боуз, І. Валлерстайн, Дж. Грей, Р. Даль, Ф. Закарія, Л. Зідентоп, К. Поппер, Дж. Сарторі, Ф. А. фон Гайек, С. Гантінгтон та ін.). У роботах цих дослідників розглядається широкий спектр економічної та соціально-політичної проблематики в контексті ліберально-демократичного устрою. Дослідники переконливо демонструють, що протягом десятиріч після Другої світової війни відбувалася безпрецедентна ескалація термінологічного та ідеологічного викривлення, епіцентром якого є терміни «демократія» і «лібералізм».

Терміни «демократія» та «лібералізм» є найбільш поширеними дефініціями політичної науки у сучасному світі, що вживаються як на науковому, так і на побутовому рівнях. У середині XVIII ст. в Європі зародилися два феномени, які спочатку сприймалися як несумісні: в Англії з'явився лібералізм, а Франція породила те, що назвали давньогрецьким словом демократія. Історично склалася думка, що лібералізм і демократія — це явища, які невід'ємні одне від одного, оскільки вони розвивалися одним і тим же шляхом. Їх витоки слід відстежувати ще в XVII ст. З кінця XIX ст. демократія — як форма правління — незмінно підтримується політичною і соціальною філософією лібералізму².

¹ Див.: Алан, Т. Р. С. Конституційна справедливість. Ліберальна теорія верховенства права / Т. Р. С. Аллан ; пер. з англ. Р. А. Семків. — К. : Києво-Могилянська академія, 2008. — 385 с.

² Див.: Хеллоуелл, Дж. Х. Моральные основы демократии / Джон Х. Хеллоуелл ; пер. с англ. С. Н. Бурина. — М.: ППП, 1993. — С. 22–23.

ності утворює відмітну рису культури субсидіарності, що відрізняє її від політичної культури ліберальної демократії, — солідарність, яка передбачає наявність правової і соціально-політичної суб'єктності членів суспільства, на основі якої їх права, можливості та інтереси можуть бути консолідовані заради досягнення консенсусних цілей у соціальних рамках різного масштабу.

4.4. Феномен соціальної ідентичності у політико-культурному вимірі

У кінці XX ст. в суспільно-політичному дискурсі спостерігається посилене зростання інтересу до проблематики ідентичності. Це, зокрема, обумовлюється тим фактом, що «ідентичність як проблема виникає під час змін, у ситуації, коли вимагається об'єднати новою синтетичною ідентичністю традиційні «самоочевидні» ідентичності, створити нове соціокультурне колективне Я, наприклад ту ж націю-державу»¹.

Традиційні підходи до аналізу феномену ідентичності зосереджуються навколо поняття індивідуальної (особистої, персональної) або колективної (соціальної, етнічної, національної тощо) ідентичності.

Звернемось насамперед до розгляду індивідуальної ідентичності. Для аналізу ідентичності В. Хьосле ввів поняття формальної та реальної ідентичності, вважаючи, що всім об'єктам притаманна та або інша ідентичність. Формальна ідентичність — це якість кожного об'єкту, передумова «послідовності будь-якої теорії про ці об'єкти»². Причому, формальна ідентичність притаманна будь-яким абстрактним об'єктам, навіть числам. Під реальною ідентичністю В. Хьосле розумів збереження форми об'єкта в часі, зазначаючи, що лише емпіричним об'єктам притаманна реальна ідентичність. Звідси — розходження між двома видами ідентичності, яке полягає в наявності такої сили як час. Якщо об'єкти формальної ідентичності від часу не залежать, то він загрожує

реальній ідентичності, руйнуючи ідентичність реального об'єкта самому собі. Саме тому збереження ідентичності не даність, а заданість. Але, якщо ця заданість у неорганічній сфері має зовнішні причини (камінь, наприклад, руйнується внаслідок зовнішніх факторів), то заданість ідентичності в органічних формах життя полягає в тому, що у програму розвитку організмів інтегрована їхня смерть. Людські істоти містять у собі як формальну, так і реальну ідентичності, оскільки «реальна ідентичність їхньої свідомості передбачає, як один із факторів, послідовність, остання ж передбачає формальну ідентичність об'єктів свідомості»¹.

Поняття формальної та реальної ідентичностей В. Хьосле ввів для дослідження криз ідентичності, розуміючи їх, як відкидання самості з боку «Я», тобто, неприйняття людиною самої себе. Саме в реальній ідентичності закладена причина виникнення криз ідентичності. Адже ідентичність не може бути статичною, її зміни задані самою природою, оскільки викликані тимчасовістю людського існування.

В особистому житті, вважав В. Хьосле, лише кохання є найбільш позитивною відповіддю на пошук ідентичності. Тому крах кохання призводить до дуже важких криз ідентичності. Це відбувається внаслідок того, що саме «у коханні «я» навчається ідентифікувати себе із власною самістю через призму її сприйняття іншим «я» та переборює егоцентризм, беручи на себе відповідальність за іншу особистість»². Людина любить найчастіше в іншому власний ідеальний образ, який створений іншим, і намагається відповідати саме цьому створеному образу, щоб сподобатись цьому іншому. Ідеалізація образу, яка характерна для стану закоханості, дуже позитивно впливає на людину. Причому, така ідеалізація «іноді виявляється більш справедливою стосовно людини, ніж тверезий опис її дійсного характеру, оскільки останнє часто не бере до уваги те, ким вона могла би стати і ким стане, якщо буде пам'ятати про те, ким могла би стати»³. Якщо провести аналогії, то виявляється, що шанобливе ставлення до людини, акцентування уваги на її позитивних рисах здатне призвести до розвитку тих її індивідуальних якостей, які лише потенційно закладені в людській особистості.

¹ Мартянов, В. С. Конфликты идентичностей в современном мире: о справедливости иерархических и плюралистических стратегий урегулирования [Электронный ресурс] / В. С. Мартянов. — Режим доступа: <http://discourse-pm.ur.ru/avtor5/martianovvs.php>.

² Хёсле, В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности / Витторิโอ Хёсле; пер. с англ. // Вопросы философии. — 1994. — № 10. — С. 112.

¹ Хёсле, В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности / Витторิโอ Хёсле; пер. с англ. // Вопросы философии. — 1994. — № 10. — С. 114.

² Там само. — С. 121.

³ Там само. — С. 116.

Кризи ідентичності не завжди є руйнівними. Приміром, у сфері моди людина приймає той образ, з яким (як їй здається) вона сподобається іншим. Але, якщо крах кохання призводить до руйнівних криз ідентичності, то кризам ідентичності, які спровоковані модою, люди найчастіше йдуть назустріч. Тобто, мода — це явище, яке сприяє кризам ідентичності, більше того — викликає їх. Згідно із Г. Зіммелем, мода завжди залишається чимось зовнішнім для людини, «адже форма змінюваності, у якій вона їй себе пропонує, є при всіх обставинах протилежністю стійкості відчуття «Я»; більше того, саме в цій протилежності воно повинне усвідомлювати свою відносну сталість»¹. Власне кажучи, мода, сприяючи кризам ідентичності, демонструє індивіду, що йому підвладне подолання криз ідентичності й більш глибокого, екзистенційного характеру. В окресленому контексті моды можна сприймати як певний експериментальний полігон для безпечного випробування індивідуальних криз ідентичності, як своєрідне щеплення від руйнівних криз ідентичності, які можуть спіткати людину в майбутньому.

Межа між поняттями індивідуальної та колективної ідентичності доволі розмита, позаяк іноді важко розрізнити ті чи інші її параметри. У нашому розумінні змістовне наповнення поняття колективної ідентичності буде співзвучним поняттю, запропонованому Дж. Греєм. Він критикує створену епохою Просвітництва «абстрактну концепцію людини», яка, на його думку, відірвана від культури. Цей абстрактний індивід — нульова величина, що «позбавлена історії та національності, не має ніяких прив'язаностей, того, що в реальному світі визначає нашу ідентичність»². Відповідно, ідентичність — це набір прив'язаностей. Оскільки ідентичність не є статичною, можуть як виникати нові прив'язаності до культури, так і зникати давні. Виходить, що кризи ідентичності (наразі колективної) — це цілком нормальне явище.

Скажімо, період розпаду СРСР характеризувався наявністю криз ідентичності колективного характеру, коли людина, яка ототожнювала себе з певною країною, певним світосприйняттям, змушена була від-

кинути це сприйняття. Руйнування таких прив'язаностей для багатьох стали болісними. Втім, В. Хьосле вказував, що «незважаючи на серйозну небезпеку нестабільності, що криється за кожною кризою колективної ідентичності, неможливо оцінювати останні винятково негативно. Якби не було криз ідентичності, не було би прогресу індивідів та інститутів; значить, необхідно не уникати криз ідентичності, а спрямовувати їх у правильне русло»¹.

Відповідно, кризи ідентичності слід сприймати як нормальне явище, що сприяє переходу на новий щабель відносин. Якщо їх розуміти як позитивне явище, то варто сприяти цим кризам, вдало демонструючи неадекватність чи застарілість одних прив'язаностей та формуючи нові прив'язаності, які містять у собі потенціал позитиву.

Отже, ідентичність визначається прив'язаностями до культури, етносу, референтної групи тощо. Окремими ниточками цих прив'язаностей вміло маніпулюють певні політичні сили, створюючи та нав'язуючи іноді штучну ієрархію цінностей для суб'єкта (мовну, етнічну, регіональну, геополітичну тощо).

Ідентичність — на думку В. Хьосле — мінлива та динамічна. Тому хибною видається позиція, в межах якої «я» індивіда вважається незмінною цілісністю. Втім, як відмічав Г. Гессе: «всі люди, здається, мають природжену і просто-таки непереборну потребу уявляти своє «я» цілістю. Хоч як часто й ґрунтовно розхитує життя цю ілюзію, вона знов і знов відроджується»². Ця ілюзія, зазначав він, ґрунтується на звичайній аналогії з тілом людини. Але ж тіло людини насправді цілісне, а душа цілісною ніколи не буває.

Мінливість людського «Я», на думку Г. Гегеля, обумовлюється тим, що людина завжди прагне, з одного боку, до чогось особливого, а з другого — до того, що є в інших³. Причому, досягнутий рівень, до якого людина раніше прагнула, уже не задовольняє її, змушуючи змінювати свої орієнтири, долати нові цілі. Саме ці нескінченні прагнення детермінують мінливість людської сутності.

¹ Хьосле, В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности / Витторио Хьосле. — С. 122.

² Гессе, Г. Степовий вовк / Герман Гессе; пер. з нім. Є. Попович. — К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2003. — С. 66.

³ Гегель, Г. В. Ф. Философия права / Георг Вильгельм Фридрих Гегель; пер. с нем.; ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсисянц; авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсисянц. — М.: Мысль, 1990. — С. 436

¹ Зиммель, Г. Избранное. Том 2. Созерцание жизни / Георг Зиммель; пер. с нем. — М.: Юрист, 1996. — С. 282.

² Грей, Дж. Поминки по Просвещению. Политика и культура на закате современности / Джон Грей; пер. с англ. Л. Е. Переяславцевой, Е. Рудницкой, М. С. Фетисова и др.; под общ. ред. Г. В. Каменской. — М.: Практика, 2003. — С. 19.

Таким чином, статичність не є прерогативою людської сутності. Людина мінлива, вона у постійному пошуку особливого та специфічного. Разом з тим, як слушно зазначав відносно мінливості установок людини Х. Ортега-і-Гасет: «необхідно розуміти, що думки змінюються не в результаті зміни вчорашньої істини, яка сьогодні стала хибною, а в результаті зміни орієнтації людини, завдяки якій вона починає бачити перед собою інші істини, що відрізняються від вчорашніх. Отже, змінюються не істини, а людина, і вона, змінюючись, переглядає ряд істин і відбирає ... найближчі їй, не помічаючи всіх інших»¹.

На думку А. Бергсона, ми створені таким чином, що інтуїтивно «схоплюємо» власну особистість як цілісність. Ми сприймаємо її «зсередини», цілісно, але в динаміці, в її тривалості у часі. Особистість одночасно і цілісна, і мінлива. У цій змінюваній цілісності важко зафіксувати у вигляді окремих проявів ті чи інші внутрішні стани людської сутності. Адже в особистості жоден стан не закінчується і не починається, вони продовжуються одні в інших². Також доволі важко виділити щось повторюване в особистості, оскільки не існує двох тождесних моментів у її житті. Адже кожен наступний момент містить у собі (крім моменту попереднього) ще й спогад про нього. Тому, зазначав А. Бергсон, збагнути особистість як певну цілісність можна лише за допомогою інтуїції.

І, дійсно, окреслення індивідом власної ідентичності може не усвідомлюватися на суто раціональному рівні. Це, на наш погляд, зумовлюється «абсолютними припущеннями» (термінологія Ст. Тулміна), яких люди зазвичай не усвідомлюють і, відповідно, не усвідомлюють їхніх змін. Під абсолютними припущеннями Ст. Тулмін мав на увазі «структуру, що зазнає «напружень» більшої чи меншої інтенсивності, які «приймаються» різними способами, але ніколи не зникають»³. Абсолютні припущення найчастіше діють як причинні агенти будь-яких змін. Оскільки людина не може усвідомити зміни своїх абсолютних припущень, така зміна не може бути справою вибору. Ці зміни носять радикальний характер, спричиняють відмову від колишніх

устояних норм і стандартів та здійснюються внаслідок процесу не-свідомого мислення.

На рівні абсолютних припущень відсутній усвідомлений вибір тих чи інших пріоритетів. Тут відсутній вибір як такий. Вибір завжди з'являється там, де існує можливість усвідомлених змін. Згідно зі Ст. Тулміном, «мислення» на абсолютному рівні не завжди аналогічне «раціональній аргументації, яка має місце на більш низьких рівнях»¹. Так, наприклад, вибір таких явищ як мода, реклама чи кіно вочевидь найчастіше осмислений та раціональний. Відповідно, рівень аргументації щодо такого вибору має місце на більш низьких рівнях, ніж рівень «абсолютних припущень». Тобто, вибір завжди передбачає раціональну аргументацію, акт вибору корелює з раціональністю.

У цьому контексті слід зазначити, що протягом тривалого часу поняття «раціонального» прирівнювалося до поняття «логічного». Так, у класичному філософському дискурсі концепти «раціональне» та «логічне» вважались синонімами та доволі часто ототожнювались. Позаяк виявити логічну мотивацію в появі політичних нововведень різного гатунку майже неможливо, а логічність ототожнювалася з раціональністю, вважалося, що їхнє виникнення зумовлюється суто ірраціональними чинниками. Втім, на думку Ст. Тулміна, «раціональна» аргументація не завжди є «логічною» аргументацією. Він концептуально розмежовує ці терміни, відзначаючи, що у змінах (Ст. Тулмін займався проблемою концептуальних змін у науці) інколи немає нічого логічного. Але «це ні в якому разі не спричиняє того, щоб концептуальні зміни в науці не відбувалися «раціонально», тобто за достатніми чи недостатніми підставами»².

Відповідно, всяка аргументація — особливо, якщо вона стосується виникнення нових подій чи явищ — є завжди раціональною, але не завжди логічною. Але не лише в політиці, а навіть у самій науці виникають проблеми з логічною обґрунтованістю наукових новацій. На думку Т. Куна, питання «вибору парадигми ніколи не можуть бути чітко вирішені винятково логікою та експериментом»³, і, взагалі, будь-яке питання щодо вибору теорії «не може бути вбране у форму, яка

¹ Ортега-и-Гассет, Х. Что такое философия? / Хосе Ортега-и-Гассет ; пер. с исп. — М.: Наука, 1991. — С. 57–58.

² Див.: Бергсон, А. Введение в метафизику // Творческая эволюция. Материя и память / Анри Бергсон ; пер. с франц. — Мн. : Харвест, 1999. — С. 1177.

³ Тулмин, Ст. Человеческое понимание / Стивен Тулмин ; пер. с англ. З.В. Кагановой. — М.: Прогресс, 1984. — С. 89.

¹ Тулмин, Ст. Человеческое понимание / Стивен Тулмин. — С. 91.

² Там само. — С. 97.

³ Кун, Т. Структура научных революций / Томас Кун ; пер. с англ. И.З. Налетова; общ. ред. и послесл. С.Р. Микулинского, Л.А. Марковой. — М.: Прогресс, 1975. — С. 126.

цілком була би ідентичною логічному чи математичному доказу»¹. Відповідно, вибору новацій у науці (як і в політиці) притаманний позалогічний, але, разом з тим, раціональний характер.

Таким чином, поняття «раціональна аргументація» і «логічна аргументація» не тотожні. Тобто, «раціональний» вибір це не завжди «логічний» вибір, а от «логічний» вибір — це завжди «раціональний» вибір.

Як було зазначено вище, на рівні «абсолютних припущень» вибір неможливий. У цьому контексті звернемось до В. С. Мартянова, який зазначав, що «ідентичність перетворюється в проблему саме тоді, коли постає можливість її вибирати. Адже у становому і навіть класовому суспільстві, не кажучи вже про суспільство кастове, ідентичність передавалась із покоління в покоління в умовах «статичної» соціальної реальності»². Тобто, існування можливості вибору певних параметрів ідентичностей, який передбачає включення механізмів раціонального осмислення стосовно процесів вибору, вказує наразі на більш нижчий рівень означених параметрів ідентичностей у порівнянні з рівнем «абсолютних припущень».

При більш детальному аналізі індивідуальної ідентичності певним чином окреслюється її структура, що демонструє вельми цікаву ієрархію. «Ядро» ідентичності складають «абсолютні припущення» (ними можуть бути певні ціннісні установки), які майже не піддаються змінам. Вони одночасно співіснують з легко змінюваними периферійними параметрами ідентичності, специфіка яких полягає у тимчасовому використанні окремих рольових «масок» чи образів (під впливом моди, реклами тощо). Навіть незначні зміни «абсолютних припущень» здатні призводити до кардинальних змін сутності людини, тоді як зміни маргінальних параметрів ідентичності — звичне явище для індивіда. Відповідно, такі базисні ментальні установки як індивідуалізм чи волелюбність, швидше за все співвідносяться з «ядром» української ідентичності. До периферійних ознак ідентичності — які є тимчасовими та нестійкими — можна віднести певну зовнішню атрибутику (вишиванки, писанки, шаровари тощо).

¹ Кун, Т. Структура научных революций / Томас Кун. — С. 250.

² Мартянов В. С. Конфликты идентичностей в современном мире: о справедливости иерархических и плюралистических стратегий урегулирования [Электронный ресурс] / В. С. Мартянов. — Режим доступа : <http://discourse-pm.ur.ru/avtor5/martianovvs.php>.

В окресленому контексті викликає цікавість точка зору В. Кимлічки, який, розмірковуючи про національну ідентичність, зазначає: «західні держави неправильно оцінювали стійкість національної ідентичності меншин. Зовнішні ознаки національної ідентичності можуть змінюватись упродовж короткого часу — наприклад, національні герої, міфи та традиційні звичаї. Однак сама ідентичність — відчуття належності до окремої нації з її власною національною культурою — значно стійкіша»¹. Отже, В. Кимлічкою фіксується наявність певних рівнів структури ідентичності. Тобто, коли В. С. Мартянов відмічає, що ідентичність стає проблемою за умови, коли виникає можливість її вибирати, то, на наш погляд, мова йде саме про маргінальні параметри ідентичності, які підлягають вибору, але аж ніяк не про «абсолютні припущення», які вибору не підлягають.

Як уже зазначалося, в ролі «абсолютних припущень» можуть виступати певні ціннісні установки, які, скажімо, стають основою твердих ідеологічних переконань. Такі ціннісні переконання найчастіше формуються тією політичною культурою, в межах якої відбувалася соціалізація індивіда.

Цікаву модель співвіднесення цінностей із політичним устроєм запропонував Б. Гаврилишин — член правління Римського клубу. Цінності, що закладені в процесі соціалізації, можуть бути доволі стійкими та виступати причинними агентами різних — в тому числі й політичних — змін. Вважаючи, що будь-який суспільний лад включає три компоненти: цінності, політичне правління та економічну систему, Б. Гаврилишин демонструє їх співвідношення, виділяючи три базові групи цінностей²:

1) індивідуалістсько-конкурентні цінності (характерні для США) кореспондуються з політичним правлінням, основною рисою якого виступає протидія (боротьба за владу) та з економічною системою, основою якої є вільне підприємництво. Сутність індивідуалістсько-конкурентних цінностей полягає в розумінні унікальності індивіда, якого турбують власні проблеми і який шукає шляхи самовираження

¹ Кимлічка, В. Лібералізм і права меншин / Вілл Кимлічка ; пер. з англ. Р. Ткачук; гол. ред. і автор передм. Дж. Перлін ; наук. ред. І. Лизогуб. — Харків : Центр Освітніх Ініціатив, 2001. — С. 34.

² Див.: Гаврилишин, Б. Дороговкази в майбутнє. До ефективніших суспільств. Доповідь Римському клубові / Богдан Гаврилишин ; пер. з англ. Л. Л. Лещенко. — К. : Основи, 1993. — С. 13.

та самоутвердження. Якщо провести ідеологічні аналогії, то можна помітити, що ці цінності співвідносяться з класичними цінностями лібералізму;

2) групово-кооперативні цінності (характерні для Японії) найкраще співвідносяться з політичним правлінням, основною рисою якого виступає колегіальність (співпраця при владі) та з економічною системою, основою якої виступає узгоджене вільне підприємництво. Групово-кооперативні цінності передбачають, що людина — лише частинка Всесвіту і частинка суспільного ладу, яка покликана відігравати власну роль у суспільному організмі, підпорядковуючи себе вищим цілям, тобто виконувати своє призначення шляхом кооперативної взаємодії з іншими. Щодо аналогії з ідеологічними доктринами, ці цінності можна співвіднести як із напрацюваннями консерватизму, так і з концепціями неолібералізму;

3) егалітарно-колективістські цінності (були характерні для колишнього СРСР) кореспондуються з політичним правлінням, основною рисою якого виступає унітарність (диктатура) та з економічною системою, основою якої є адміністративно-командна система управління. Що стосується егалітарно-колективістських цінностей, то їхня сутність полягає у розумінні людини як істоти невіддільної від суспільства, яка для задоволення своїх потреб повинна бути спроможною брати з загального фонду і вносити до нього якнайбільше у відповідності зі своїми здібностями. Ці цінності найкраще кореспондуються з ідеологією соціалізму.

У суспільно-політичному дискурсі кінця XX ст. основні акценти зосереджуються на проблемі колективної ідентичності, причому, на наш погляд, на передній план виступають групово-кооперативні цінності. Це зумовлено тим, що «вид солідарності, якої потребують розвинуті країни, вимагає, щоб її громадяни мали сильне відчуття спільної ідентичності та співпричетності, так, аби вони робили поступки одні одним»¹.

Проблема висвітлення колективної ідентичності стала сьогодні предметом розгляду багатьох теоретиків. Як зазначає І. Валлерстайн, ми вступаємо в нову епоху — період дезінтеграції капіталістичної світ-економіки. Ніякі ідеології не зможуть існувати в цей період, оскільки жодна людина не здатна вижити серед структур, що розпадаються

(вона просто не буде мати змоги проявити себе). Саме тому «не випадково тема «групової ідентичності» вийшла на передній план в масштабах, не відомих раніше сучасній світ-системі»¹.

На думку В. Кимлічка, який аналізував проблематику колективної ідентичності етнічних меншин, сьогодні слід вяснити: «як права меншин узгоджуються з правами людини та які обмеження на права меншин накладають принципи індивідуальної свободи, демократії і соціальної справедливості»². Причому, найкращим способом забезпечення лояльності національних меншин стане визнання їхнього почуття окремої національності, але аж ніяк не придушення його.

Втім, сьогодні, окрім національних меншин, існують й інші проблемні групи, які потребують особливої уваги у контексті проблематики колективної ідентичності. Ці групи виділив І. Валлерстайн у чотирьох областях, де, на його думку, здійснюється нерівний розподіл: а) стать, б) раса та етнічна приналежність, в) вік, г) класова приналежність». І. Валлерстайн зазначав, що в епоху дезінтеграції можлива ідеологія, яка виходить із пріоритету груп. Вона полягає у визнанні «рівних прав усіх груп на свою долю в перебудованій світ-системі при одночасному визнанні, що ні одна із груп не має виняткового характеру»³. Вихід із ситуації, що склалася, вважає І. Валлерстайн, полягає у пошуку способу «конструювання нового універсалізму, який базувався б на фундаменті численних груп, а не на міфічному, атомізованому індивідуумі. Але це вимагає такого глобального соціального лібералізму, який ми прийняти не схильні»⁴. Більш того, у стратегії співіснування великої кількості груп може виявитись, що лише одна тактична зброя здатна гарантувати їх гармонізовані стосунки. Цією зброєю є прийняття старої ліберальної ідеології буквально та прийняття вимог її повного здійснення.

На статус такої ідеології (що виходить із пріоритету груп) претендував неолібералізм, який призвів до зростання впливовості корпоративних груп, відтіснивши на задній план індивіда з його власними проблемами та свободами. За тридцять років «неоліберальної свободи» відбулася неймовірна концентрація корпоративної влади, зокрема,

¹ Валлерстайн, І. После либерализма / Иммануэль Валлерстайн ; пер. с англ. ; под. ред. Б. Ю. Кагарлицкого. — М.: Едиториал УРСС, 2003. — С. 228.

² Кимлічка, В. Лібералізм і права меншин / Вілл Кимлічка. — С. 21.

³ Валлерстайн, І. После либерализма / Иммануэль Валлерстайн. — С. 229.

⁴ Там само. — С. 203.

в галузях енергетики, медіа, фармацевтики і транспорту. Найбільша проблема політики неолібералізації полягає в тому, що «індивіди на перший погляд вільні у своєму виборі, але не мають права здійснювати вибір, який сприятиме створенню «сильних» колективних інститутів (наприклад, профспілок) — хоча все ж можуть формувати «слабі» добровільні асоціації (благодійні товариства)»¹.

Тобто, в неоліберальній теорії кінця XX ст. спостерігалось прирівнювання індивідуальної свободи до свободи корпоративної. Таке зміщення пріоритетів загрожує майбутньому демократії, демократія фактично, попавши в тенета неолібералізму, стала його заручницею. Неоліберали створюють загрозу для демократії, оскільки не здатні сприймати правління за принципом більшості, натомість вони готові віддати владу певній групі експертів чи еліті суспільства. Крім того, неоліберальні стратегії в економіці певним чином спровокували фінансово-економічну кризу в світі на початку XXI ст.

Поняття ідентичності вельми цікаво інтерпретується у контексті дискурс-аналізу. Слід зазначити, що аналіз дискурсивних практик у політичній сфері стає сьогодні одним із важливих способів осягнення політичної реальності. У контексті його використання аналізуються процеси здійснення політики з точки зору мови та спілкування. Так, на думку Х.-Д. Клінгеманна, сьогодні у політичній науці Західної Європи «від початкового вивчення форм урядувань, політичних партій, електоральної поведінки інтерес поступово зміщується в сторону аналізу дискурсу, вивчення символів, появи меншин, вираження плюралізму, механізмів, що сприяють відновленню еліти, і загрози довікллю»².

У цьому контексті звернемось до поняття політичного дискурсу, яке можна визначити «як вербальну та невербальну комунікативну взаємодію політичних суб'єктів з приводу політичних ідей, ідеологій, принципів, оцінок, що здійснюються за допомогою суспільно-політичних інституцій для досягнення політичних цілей»³. Тобто, це поняття

¹ Харви, Д. Краткая история неоллиберализма. Актуальное прочтение / Дэвид Харви ; пер. с англ. Н. С. Брагиной. — М. : Поколение, 2007. — С. 97.

² Клингеманн, Х.-Д. Сравнительный анализ развития политической науки в Западной Европе / Ханс-Дитер Клингеманн // Полис. — 2008. — № 3. — С. 111.

³ Волненко, Н. М. Роль феномену моди у процесах формування політичного дискурсу: політико-інституційний вимір : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Наталія Миколаївна Волненко / Харківський нац. ун-т імені ВН. Каразіна. — Харків, 2009. — С. 69.

включає як політико-інституціональний рівень, так і позасистемні чинники, що здійснюють вплив на політичні процеси (поведінка агентів політичного поля, різноманітні несанкціоновані політичні акції, політичні анекдоти, «жовта» преса, політична символіка тощо).

Домінуючий політичний дискурс завжди приписує специфічні (власні) значення політичним явищам. Приміром, ліберальний та соціалістичний дискурси одним і тим же поняттям надають різних значень. Тобто, приписування нових значень у дискурсі змінює світ¹.

Соціальний простір у контексті дискурс-аналізу організовується міфами, які сприяють оформленню його цілісності. Міфи — поряд із вузловими точками та ключовими знаками — компонують структуру дискурсу. У цілому, «вузлові точки організовують дискурси (наприклад, «ліберальна демократія»), ключові знаки організовують ідентичність (наприклад, «людина»), і міфи організовують соціальний простір (наприклад, «Захід» або «суспільство»)»². Причому, компоненти структури дискурсу (міфи, вузлові точки та ключові знаки) самі по собі нічого не значать, вони наповнюються специфічними значеннями лише при об'єднанні (у так звані «ланцюжки еквівалентності»). Адже ліберальна демократія лише через комбінування з іншими знаками (наприклад, «вільні вибори» та «свобода слова») стає ліберальною демократією.

Спробуємо — для прикладу — виокремити компоненти структури дискурсу ліберальної демократії. Вузловою точкою наразі виступатиме концепт «ліберальної демократії», який і організовує дискурс. Вузлові точки — це привілейовані знаки, навколо яких упорядковуються інші знаки, набуваючи свого значення³. Ключовими знаками для дискурсу ліберальної демократії є базові ідеологеми лібералізму та демократії (свобода, рівність, ринок, власність тощо), які організовують ідентичність. Ключові знаки є завжди мінливими знаками: кожна концепція лібералізму наділяє пріоритетними значеннями різні ідеологеми. Міфи завершують організацію простору дискурсу ліберальної демократії, формуючи його цілісність. Тобто, для дискурсу ліберальної демократії в ролі міфу може виступити набір концепцій лібералізму та демократії,

¹ Филлипс, Л. Дж. Дискурс-анализ. Теория и метод / Луиза Дж. Филлипс, Марианне В. Йоргенсен ; пер. с англ.; науч. ред. и предисл. А. А. Киселевой. — Харьков: Издательство Гуманитарный центр, 2004. — С. 26.

² Там само. — С. 85.

³ Там само. — С. 50.

які в поєднанні детермінували вихід на арену політичного життя цієї форми суспільно-політичного устрою.

Під міфом, як зазначають Е. Лакло і Ш. Муфф, слід розуміти простір уявлення, міф — це принцип прочитання конкретної ситуації, який використовується для позначення цілісності. Певним чином спотворюючи дійсність, міфи встановлюють необхідний горизонт для діяльності. Саме «вибір міфу визначає те, що вважати важливим для обговорення, а також спосіб, яким буде проводитись обговорення»¹. Тому одна із цілей дискурс-аналізу полягає у ретельному визначенні тих міфів, які у кожному конкретному випадку організовують соціальний (чи політичний) простір. Разом з тим, постає проблема виявлення причин, що впливають на селекцію міфів (яким чином для організації політичного простору відбирається певний міф).

Отже, з-поміж компонентів структури дискурсу (міфи, вузлові точки та ключові знаки) ідентичність організовують саме ключові знаки, вказуючи на сутнісні параметри певного дискурсу (соціального, політичного тощо).

Звернемось до проблеми формування спільної європейської ідентичності з огляду на те, що українській ідентичності притаманна достатньо потужна індивідуалістична складова, яка споріднює її з європейською ідентичністю. При аналізі європейської ідентичності, зазначає О. Толкачов, прийнято виділяти два конкуруючих і взаємовиключних підходи². Перший підхід, що виникнув на початкових етапах європейської інтеграції, означають «союзний націоналізм». Його сутність обумовлювалася тим, що всі країни, які були учасниками європейської інтеграції на зорі створення Європейського Союзу, поєднувала спільна історія, територія, культура. Це стало основою європейської ідентичності. Слід зазначити, що прихильники концепції союзного націоналізму доволі скептично ставилися до розширення європейського співтовариства.

Втім, перетворення суто економічного об'єднання в політичне призвело до необхідності пошуку нових критеріїв європейської ідентичності. У ролі таких критеріїв стала сприйматися спільність певних

цінностей: демократія, правова держава, повага відмінностей (тобто, толерантність). Але найвищою цінністю вважався індивід, а соціальне життя було покликаним слугувати для забезпечення його комфортних умов існування. Такий новий підхід до розуміння європейської ідентичності отримав назву «патріотичний конституціоналізм». Означені цінності актуальні для сучасного Євросоюзу.

Проблема ідентичності вельми важлива для Європейського Союзу, оскільки, на думку німецьких дослідників М. Яхтенфукса та Б. Колер-Кох, Європейський Союз — це не лише інститут, що допомагає вдосконалити механізми вирішення спільних проблем та конфліктів, «Європейський Союз — це нормативний політичний устрій, що має вирішальний вплив на індивідуальне та колективне життя»¹.

Як зазначає П. Г. Кільманзегг, сьогодні у цілому спостерігається симпатія до ідеї європейської єдності, втім, вона слабо окреслена. Основним недоліком функціонування ЄС є «брак демократії», оскільки через відсутність європейської партійної системи «демократичний принцип, за яким правлячі мають регулярно звітувати на виборах перед керованими, в політичній системі Європейського Союзу значно призупинений»². Задля усунення «браку демократії» слід зосередити увагу на проблемі спільної політичної ідентичності, оскільки для демократії набуває важливості існування колективного суб'єкта як такого.

Формуванню європейської ідентичності має передувати процес побудови європейських інституцій та «європеїзування свідомості», що передбачає певне відокремлення від несвропейського, оскільки ідентичність формується саме у відокремленні.

На думку П. Г. Кільманзегга, колективні ідентичності — явище набуває. Вони не є чимось природним, навпаки — це штучні феномени, які змінюються історично протягом тривалого часу. У спільнот формування колективної ідентичності здійснюється на основі комунікації, досвіду та пам'яті. Спільність цих засад забезпечує появу традицій, які сприяють становленню тривалих колективних ідентичностей. З цієї точки зору існування тривалої європейської ідентичності, згідно

¹ Филлипс, Л. Дж. Дискурс-анализ. Теория и метод / Луиза Дж. Филлипс, Марианне В. Йоргенсен ; пер. с англ.; науч. ред. и предисл. А. А. Киселевой. — Харьков: Издательство Гуманитарный центр, 2004. — С. 70.

² Толкачов, О. Європейська ідентичність України / О. Толкачов [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://eu.prostir.ua/library/236196.html>.

¹ Яхтенфукс, М. Урядування та створення інститутів / Маркус Яхтенфукс, Беата Колер-Кох // Європейська інтеграція / уклад. М. Яхтенфукс, Б. Колер-Кох ; пер. з нім. М. Яковлева. — К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2007. — С. 29.

² Кільманзегг, П. Г. Інтеграція та демократія / Петер Граф Кільманзегг // Європейська інтеграція. — С. 37.

з П. І. Кільманзеґгом, видається проблематичним, оскільки Європа «не є ні спільнотою комунікації, ні досвіду, вона також є досить обмеженою як спільнота пам'яті»¹.

Отже, виділимо три базових параметри формування колективних ідентичностей: комунікація, пам'ять, досвід. Принагідно зазначимо, що, по-перше, Європа не становить комунікативну спільноту, оскільки, вона є багатомовною. По-друге, у європейців відсутня спільна пам'ять стосовно епохальних подій, оскільки кожна європейська країна має власну історію зі своїм минулим, яке може не вписуватися в бажане спільне минуле Європи. Ця пам'ять впливає і на сучасних європейців. Адже роль постаті Наполеона для французів суттєво відрізняється від тієї ролі, яку відіграє ця постать у пам'яті португальців чи австрійців. Друга світова війна також залишила різні спогади у німців та поляків. По-третє, спільність досвіду також можна вважати проблематичною, оскільки всякий досвід базується на моделях пам'яті. Тобто, сучасність оцінюється, виходячи з існуючих трактувань подій минулого. Втім, саме цей критерій здатний наповнювати європейську ідентичність у майбутньому (так, скажімо, європейці разом набувають спільного досвіду, пов'язаного з використанням єдиної валюти євро).

У формуванні європейської ідентичності особливої ролі набуває символічна репрезентація спільної політики. Маються насамперед на увазі впізнавані символи Європи: прапор (офіційний символ ЄС з 1986 р.), гімн Євросоюзу (вступ до «Оди радості» — фрагмент 9-ї симфонії Бетховена на слова Шиллера). Певну роль у цьому контексті відіграє також менш впізнавана символічна репрезентація: день Європи — 9 травня (у 1950 р. 9 травня Р. Шуман виступив з декларацією щодо об'єднання «вільних націй Європи»), девіз «Єдність у різноманітності» (з латині «In varietate concordia»), спільна валюта, спільний мережевий домен («eu» з 2005 р.)².

У цілому, з точки зору багатьох теоретиків, сьогодні шлях до європейської ідентичності лежить через усвідомлення власної національної ідентичності. «Відтак, народи, які на сьогодні асоціюють себе з Європою, спочатку вирішили свої внутрішні проблеми, позбулися історич-

них образ, а лише потім стали повноправним членом великої європейської сім'ї народів»¹.

У контексті формування спільної ідентичності для України набуває важливості усвідомлення національно-культурної самобутності. Це, зокрема, передбачає активізацію просвітницьких заходів, спрямованих на позитивне позиціонування власної культурної самобутності задля самоствердження у глобальному просторі.

На думку З. Бжезінського, динаміці економічного зростання США перед Першою світовою війною сприяла культура, в якій віталися експерименти та новаторство². Національна культура приваблювала амбіційних та талановитих людей з усього світу, надаючи безпрецедентні можливості для самореалізації. Вже після «холодної війни» Америка сприймалася як представник майбутнього, як суспільство, якому варто наслідувати.

Отже, в геополітичному плані лише тим країнам відведена важлива місія, які усвідомлюють власні культурні переваги. Так, приміром, у Римській імперії високий статус римського громадянина у порівнянні з особами неримського походження був наслідком культурної переваги, яка сприймалася як даність³. А в Китаї під час правління маньчжурів (XVIII ст.) культурна перевага, заснована на конфуціанстві, сприяла існуванню імперії. Втім, ця культурна перевага змінилася згодом на культурне приниження після англо-китайської «опіумної» війни (1840–1842 рр.), яке переслідувало постімперський Китай у XX ст. Концепція культурної переваги надихала Британську імперію в XIX ст. (аж до Першої світової війни). «Британці (так само як іспанці, голландці та французи) забезпечували собі перевагу в міру того, як їхній прапор слідував за розвитком їхньої торгівлі; їхній контроль також підтримувався більш досконалою військовою структурою та культурним самоствердженням»⁴.

Відповідно, ті народи, які за основу поведінки беруть концепцію культурної переваги (не цураючись національних здобутків власної

¹ Кільманзеґ, П. І. Інтеграція та демократія / Петер Граф Кільманзеґ // Європейська інтеграція. — С. 39.

² Див.: Семененко, І. С. Метаморфози європейської ідентичності / І. С. Семененко // Поліс. — 2008. — № 3. — С. 86.

¹ Толкачев, О. Європейська ідентичність України / О. Толкачев [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://eu.prostir.ua/library/236196.html>.

² Див.: Бжезінський, З. Велика шахматна доска. Господство Америки і його геостратегічні імперативи / Збігнев Бжезінський ; пер. с англ. О. Ю. Уральської. — М.: Международные отношения, 2005. — С. 14.

³ Там само. — С. 22.

⁴ Там само. — С. 32.

культури), здатні більш ефективно позиціонувати себе у світовому просторі. В Україні — на нашу думку — формування культурної переваги має супроводжуватися формуванням культурної самоповаги, причому, на основі демократичних цінностей.

Які ж механізми можна застосовувати з метою введення просвітницьких заходів щодо популяризації демократичних цінностей та переваг в українській політичній культурі? Насамперед слід здійснювати роз'яснення щодо базових принципів демократії з огляду на більш чітке позиціонування відповідних параметрів ідентичності, які (ще з часів Київської Русі чи з козацьких часів) будучи наявними в українській ментальності, майже не проявляються в сучасній українській політичній культурі. Такі, приміром, параметри ідентичності як волелюбність чи індивідуалізм тісно корелюють з демократичними цінностями. Втім сьогодні, вони, на жаль, переважно витіснені патерналістськими очікуваннями.

Задля такої мети варто запозичити вже існуючий досвід втілення ліберально-демократичних цінностей у масовій свідомості, що передбачає ретельне роз'яснення пріоритетів демократичного стилю життя. Такий досвід, приміром, існував у США, де у XVIII ст. відомі політичні діячі (О. Гамільтон, Дж. Джей та Дж. Медісон) під псевдонімом стали публікувати статті ліберально-демократичного характеру, в яких роз'яснювалася необхідність ратифікації Конституції США¹. Популяризація такої серйозної проблеми у вельми доступній формі для широкого загалу через пресу принесла врешті свої плоди.

Ще один приклад пов'язаний з видавцем газети *Mercurius Politicus* (Англія) Маркамонт Нідемом, який із вересня 1651 р. по серпень 1652 р. опублікував серію статей, покликаних навчити своїх співгромадян «проживати в державі свободи»². Тобто, сьогодні постає необхідність умілої популяризації демократичних ідей через різноманітні засоби комунікації: друковані ЗМІ, телебачення, Інтернет тощо.

Отже, задля більш чіткого позиціонування тих параметрів ідентичності, які корелюють із демократичними цінностями, постає необхід-

ність інтеріоризації в масовій свідомості українських громадян ліберально-демократичних принципів, що вимагає ретельного роз'яснення пріоритетів демократичної політичної культури та передбачає активізацію відповідних просвітницьких стратегій.

¹ Див.: Федералист. Политические эссе А. Гамильтона, Дж. Мэдисона и Дж. Джея / пер. с англ. Н. Яковлева, М. Шерешевской и Э. Осиповой: под общ. ред., с предисл. Н. Н. Яковлева ; коммент. О. Л. Степановой. — М. : Издательская группа «Прогресс» — «Литера», 1994. — 592 с.

² Див.: Скиннер, К. Свобода до либерализма / Квентин Скиннер ; пер. с англ. А. В. Магуна; науч. ред. О. В. Хархордин. — СПб. : Издательство Европейского университета в С. — Петербурге, 2006. — С. 24–25.

шовши його, зберегти і уникнути вигнання; людину дратує підозра, що кордони, які вона так важко пододала, незабаром зруйнуються або зникнуть»¹. Вибір, вільний вибір перетворює ідентифікацію з реактивно-біхевіоральної, або «очікуваної», поведінки в особистісно забарвлений вчинок, що індивідуально відбувся. Зрозуміло, вибір ідентичності не завжди прямий і усвідомлений, він може бути також опосередкованим, нерозважливим і неявним. Проект — важливий, але все ж не вирішальний чинник ідентичності. Він не більше ніж мета, яку переводять з картинного образу в життя перформативні засоби. У повній відповідності з гегелівською думкою, вони солідніше і більш значущі, ніж проекти-цілі. Індивід зобов'язаний бути відповідальним і вибирати цивілізовані засоби, з тим щоб не підривати загальну комунікативну ситуацію і не руйнувати ідентифікаційні проекти Інших.

Велична подорож ідентичності продовжується. Її перебування на теренах України актуалізує весь потенціал «політичного»², перетворюючи постмодерну театралізацію політики на справжню давньогрецьку трагедію, із руйнуванням суб'єктності одних та примарну перемогу інших. Займаючи непереконливу позицію об'єктивного спостерігача, науковці з жахом і надалі примушені констатувати «полікультурність українського суспільства», «геополітичний і цивілізаційний розлом», «несформованість української політичної нації», «креолізацію політичної еліти», відсутність чіткої етнонаціональної політики тощо. Зважаючи на предмет дослідження, ми лише можемо розвести руками, бо «іншого (країни, народу, історії, мови, сусідів, метанаративів, міфологем тощо) не дано».

4.6. Політична культура України: синтез латинських та візантійських цінностей

Культура, здійснюючи вагомий вплив на політичні процеси, здатна детермінувати суттєві суспільно-політичні трансформації. У цьому

контексті набуває важливості виявлення ціннісних детермінант політико-культурної сфери політичного простору України, оскільки, як зазначав Р. Арон, «визначення цінностей необхідне для розуміння людської поведінки, бо вона ніколи не є достоту утилітарною»¹.

Поняття свободи особистості — з точки зору забезпечення належних умов для вільного та всебічного розвитку індивіда в умовах демократичної політичної культури — актуалізується сьогодні як у глобальному контексті, так і в контексті українських державотворчих процесів. Задля втілення цього завдання постає необхідність зосередження акцентів на проблематиці соціального капіталу, яка тісно корелює з проблематикою політичної культури. Вперше термін «соціальний капітал» було використано американкою Лідою Джадсон Хеніфен у 1916 р. для опису шкільних осередків у сільських общинах². Згодом цей термін використовувався в економічних та соціологічних розвідках. У 80-х роках ХХ ст. завдяки соціологу Дж. Коулману та політологу Р. Патнаму термін «соціальний капітал» набув більш широкого розповсюдження. В європейських дослідженнях соціального капіталу одна із найбільш відомих концепцій належить французькому досліднику П. Бурдьє. На думку Ф. Фукуями, соціальний капітал можна визначити як «набір неформальних цінностей чи норм, які розділяються членами групи і які роблять можливою співпрацю всередині цієї групи»³. Саме це визначення соціального капіталу для нас пріоритетне.

Разом з тим, лише прийняття певною групою людей спільних цінностей чи норм не сприяє появі соціального капіталу, оскільки цінності можуть бути хибними (приміром, цінності, що поєднують злочинні угруповання). Такі цінності, швидше за все, не сприятимуть суспільній співпраці. Норми, які здатні продукувати соціальний капітал, мають включати такі цінності як правдивість, виконання зобов'язань, співпрацю з іншими. Тільки на основі довіри можлива ефективна співпраця між людьми. Як зазначав ще Е. Берк, «у кожного народу має бути корпус правил поведінки, здатний дати насолоду правильно сформованому розуму. Щоб ми могли любити вітчизну, батьківщина наша має

¹ Бауман, З. Индивидуализированное общество / Зигмунт Бауман ; пер. с англ., под ред. В. Л. Иноземцева. — М. : Логос, 2002. — С. 185–186.

² Див.: Шмитт, К. Понятие политического / Карл Шмитт // Вопросы социологии. — 1992. — Т. 1. — № 1. — С. 37–45.

¹ Арон, Р. Опій інтелектуалів / Реймон Арон ; пер. з франц. Г. Філіпчук. — К. : Юніверс, 2006. — С. 122.

² Див.: Фукуяма, Ф. Великий разрыв / Фрэнсис Фукуяма ; пер. с англ., под общ. ред. А. В. Александровой. — М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. — С. 34.

³ Фукуяма, Ф. Великий разрыв / Фрэнсис Фукуяма. — С. 30.

бути любимою для серця»¹. Отже, побудова демократичного суспільства вимагає формування клімату довіри в суспільно-політичному просторі, що унеможливорюється без врахування соціокультурних факторів.

У формуванні клімату довіри вагому роль відіграє ціннісна складова конкретної культури. У цьому контексті звернемося до прикладу з італійського досвіду. Ще з 1870 р. система управління в Італії була надто централізованою. На початку 70-х років XX ст., як зазначає Р. Д. Патнам, почалися активні процеси децентралізації в Італії, коли відповідальність за охорону здоров'я, безпеку тощо перейшла від центрального до місцевих урядів². Одночасно було створено п'ятнадцять нових регіональних урядів з однаковою структурою. У цілому, місцевих урядів стало двадцять разом із п'ятьма вже існуючими на той момент регіональними урядами (які були розміщені в прикордонних районах Італії). Італія в минулому була могутньою монархією на півдні (візантійська культура) і низкою республіканських комун на півночі та у центрі (римська культура).

Одразу проявилася регіональна специфіка ставлення до місцевих урядів. Якщо в Апулії (візантійська культура) проявлялася зневага до так званих місцевих функціонерів-нероб, зумовлена їхніми постійними фракційними суперечками «на візантійський кшталт», то різким контрастом став уряд здавна католицької Венеції (римська культура). Відмінності між регіонами, як зазначає Р. Д. Патнам, зумовлені не лише територіальним чинником, але — більшою мірою — соціальними та релігійними факторами. Адже кожному регіону притаманні власні політичні традиції, коріння яких сягає давніх релігійних протиріч. Як слушно зазначав Ф. Фукуяма, «офіційні правила легко можуть змінюватися, будучи питанням публічної політики, правила культури — тільки через тривалий час, і тому набагато важче спрямовувати їхній розвиток»³.

¹ Бёрк, Э. Размышления о революции во Франции и о прениях в некоторых лондонских обществах касательно сего события, содержащиеся в письме, предполагавшемся быть отправленным некоему благородному господину в Париж / Эдмунд Бёрк ; пер. с англ. С. Векслер ; под. ред. А. Бабича ; предисл. и замеч. К. К. О'Брайен. — London : Overseas Publications Interchange Ltd, 1992. — С. 153.

² Патнам, Р. Д. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії / Р. Д. Патнам, Р. Леонарді, Р. Й. Нанетті. — С. 17.

³ Фукуяма, Ф. Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке / Фрэнсис Фукуяма ; пер. с англ. О. Э. Колесникова, Н. Г. Кротовской, В. С. Кулагинной.

У цьому контексті недостатніми видаються твердження неоінституціоналізму, згідно з якими: а) інституції формують політику; б) інституції формуються історією. Між цими двома постулатами неоінституціоналізму слід розмістити третій: «практичну діяльність інституцій ... формує соціальне середовище, в якому вони діють»¹, оскільки інституції сформовані задля досягнення мети, а не задля досягнення згоди. Ефективність демократичних інституцій насамперед полягає в їхньому мобільному реагуванні на потреби своїх виборців.

З точки зору Р. Д. Патнама, саме громадські об'єднання зміцнюють звичаї. Тобто, можна виявити прямий зв'язок між ефективністю та характером громадського життя. Адже «громадянська спільнота характеризується активністю людей, пройнятих духом громадянської єдності, егалітарними політичними відносинами, соціальною структурою довіри та співпраці»². У деяких регіонах Італії спостерігалися розгалужені мережі громадських об'єднань, що характеризувалися високим рівнем активності (римська культура). Втім, існували регіони, яким була притаманна вертикально структурована політика, фрагментарність та ізоляція в суспільному житті, культура недовіри (візантійська культура). Саме ці відмінності стали основними у поясненні інституційного успіху. Відповідно, інституції здатні перетворювати політичне життя лише за умови їхньої кореляції з соціальним середовищем. Тобто, у формуванні клімату довіри культура відіграє одну із найвагоміших ролей.

Задля виявлення можливостей для формування основ щодо створення клімату довіри в українському суспільно-політичному просторі, сфокусуємо увагу на ціннісному вимірі політичної культури в Україні.

У цілому, менталітет народу визначається національною культурою, яка є оригінальним, самобутнім, властивим лише або в першу чергу для даного народу способом бачення світу, поведінки в ньому, системи норм, цінностей та ідеалів.

Специфіка тих чи інших цінностей обумовлюється найчастіше базовими рисами національного характеру. Задля виявлення основоположних сутнісних рис національного характеру українського народу

Ярцевой и др. ; под общ. ред. О. Э. Колесникова. — М. : АСТ : АСТ МОСКВА : ХРАНИТЕЛЬ, 2006. — С. 58.

¹ Патнам, Р. Д. Творення демократії. Традиції громадської активності в сучасній Італії / Р. Д. Патнам, Р. Леонарді, Р. Й. Нанетті. — С. 21.

² Там само. — С. 29.

зупинимось насамперед на аналізі одних із найдавніших характеристик, які очевидці давали слов'янам, що проживали у давнину на території сучасної України. Так, у «Стратегіконі» — творі VI–VII ст.ст., який був присвячений військовій справі — зустрічаються влучні описи сутнісних рис характеру тогочасних слов'ян. Авторство «Стратегікону» прийнято приписувати Маврикію — візантійському імператору (582–602 рр.). У цьому творі мова йде не лише про військову справу, але й про побут, суспільний лад, звички окремих народів, зокрема слов'ян, антів, персів.

Для слов'ян здавна була характерною така риса як волелюбність. Так, в уривку (45 XI, 5) «Стратегікону» вказано, що «племена слов'ян та антів схожі за своїм способом життя, за своїми звичаями, за своєю любов'ю до свободи; їх ніяким чином не можна схилити до рабства чи підкорити у своїй країні»¹. Тобто, ще в шостому столітті іноземцями було відзначене у характері слов'ян те прагнення до свободи, яке закладене в ментальності українського народу із сивої давнини.

А в уривку (44 IX, 3) «Стратегікону» зазначено, що слов'яни не мають воєнного устрою і єдиного начальника, вони не вміють ні підкорятися, ні воювати. Відповідно, тогочасним слов'янам (що проживали на території сучасної України), з однієї сторони, була притаманною риса певного неприйняття влади, непокори владі. З другої сторони, ще в характері тогочасного народу можна виявити коріння прислів'я «Де два козаки, там три гетьмани». Мається на увазі відсутність єдиного керівництва (тобто, відсутність покори лише одній особі), яка була характерною для слов'ян. Разом з тим, зазначається (уривок 46), що можна вдало використати нездатність цих людей підкорятися лише одній особі. Якщо серед слов'ян багато ватажків і немає між ними згоди, деяких із них можна залучити на свій бік якимись речами чи подарунками, відстежуючи щоб не стали всі під владу одного вождя. Крім того, тут також наводяться не зовсім похвальні характеристики слов'ян (уривок 46): «вони не тримають свого слова стосовно договорів»; «між ними немає єдності»; «ніхто не хоче уступити іншому».

Аналогічні спостереження дійшли до нас від Прокопія Кесарійського (жив в епоху Юстиніана), що описував військові походи слов'ян на Східно-Римську імперію (VI ст.). Він зазначав (уривок 14 III, 14,

¹ Из „Стратегикона” Маврикия [Електронний ресурс] // AD FONTES : историко-публицистический сайт. – Режим доступа : http://www.adfontes.veles.lv/viz_slav/mavrikii.htm.

22), що «ці племена, слов'яни і анти, не управляються однією людиною, але здавна живуть у народоправстві (демократії), і тому у них щастя і нещастя в житті вважається справою спільною»¹. У цілому, відзначається, що слов'яни непогані люди і зовсім не злостиві. Щодо житлових умов слов'ян Прокопій Кесарійський зауважував, що вони живуть у хижах, які знаходяться на великій відстані одна від одної. Тобто, витоки так званої «хутірської ментальності» (індивідуалістичності) можна виявити ще у давніх слов'ян. З цього ж приводу зазначається (уривок 14 III, 14, 22), що раніше навіть ім'я у слов'ян і антів було одне і те ж: у давнину ці племена називали спорами («розсіяними»), оскільки вони жили «розсіяно», окремими поселеннями.

Ряд авторів відзначають, що в сучасній Україні спостерігається співіснування двох культурних традицій — «західної» та «східної». Причому, західна культурна традиція є основою соціально-політичних взаємодій, тоді як східна традиція є християнсько-духовною у своїй основі. «Східна» культурна традиція (або візантійсько-православна) набула вирішального значення у формуванні не лише духовності українського народу, але й специфічного способу сприйняття світу. Стосовно «західної» культурної традиції слід зазначити, що вона стала домінуючою в галузі соціального досвіду та практики: політична і соціальна структура, до якої органічно тяжів український народ, перш за все, зв'язана з принципами європейського політичного розвитку. Варто акцентувати увагу на тому факті, що «східна» культурна традиція поширювалася переважно на духовний рівень української культури. Стосовно суспільно-політичного рівня найчастіше відстежувалося неприйняття візантійських традицій, їхнє відторгнення. Зокрема, це стосувалося неприйняття ідеї щодо обмеження індивідуальної свободи, ідеї самодержавного деспотизму, експансіонізму тощо. Врешті, «переплітаючись та взаємодіючи, «східна» (візантійсько-православна) та «західна» (демократична) культурні традиції визначили характер та хід розвитку української суспільно-політичної думки»².

¹ Прокопий Кесарийский. Из «Готской войны» [Електронний ресурс] // AD FONTES : историко-публицистический сайт / Публикация по изданию : Древние славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей по VII в. н. э. // Вестник древней истории. – 1941. – № 1. – С. 230. – Режим доступа : http://www.adfontes.veles.lv/viz_slav/prokopii1.htm.

² Кравченко, В. В. Гуманістичні цінності в українській культурі / Кравченко В. В., Білик Я. М., Педан В. П. // Європейська та українська культура в нарисах : навч. посіб. / за ред. І. З. Цехмістро та ін. – К. : Центр навчальної літератури, 2003. – С. 288.

Якщо в окресленому контексті звернутися до характеристики російської культури, то стає помітним той факт, що вона — у порівнянні із українською культурою — більшою мірою піддавалась впливам візантійської традиції. Насамперед це стосується суспільно-політичного рівня російської культури, на який східна культурна традиція (візантійська) поширила свій вплив.

Принагідно зазначимо, що російська та українська культури проявляють суттєві відмінності саме у суспільно-політичному вимірі, зокрема, у сприйнятті представниками цих культур влади, ставленні до неї. Так, в українській ментальності закладена певна недовіра до всілякої влади, що вимагає покладатися на власні сили, сприяючи посиленню індивідуалістичних тенденцій. Натомість, у російській культурі домінує комунітарне начало. «Це пояснюється природними умовами формування російського етносу: на бідних підзолистих ґрунтах, в умовах важко прохідних болотистих лісів могли виживати тільки великі об'єднання людей — «общини». Умови формування української культури були прямо протилежними: родючі чорноземи з часів прадавньої трипільської аграрної культури забезпечували виживання невеликих об'єднань людей, наприклад, хутора, або навіть сім'ї»¹. Навіть сьогодні, як зазначає В. О. Анікін, «традиції патерналізму по-колишньому домінують у свідомості більшості росіян»².

Переплетення східної та західної традицій в українській культурі призводили періодично до різних форм протистоянь (релігійних, електаральних, соціокультурних тощо). В українській історії можна віднайти факти подібних протистоянь, якщо заглибитись, приміром, у проблему релігійних перипетій. Сучасна конфесійна розмаїтість релігійного поля української культури не в останню чергу спричинена та визначена бінарним характером парадигми «Захід-Схід». Розкол християнства в 1054 р. не лише започаткував православну та католицьку традиції в релігійному житті Європи, але й зумовив своєрідність існування в лоні європейської християнської культури двох несхожих культурних світів. Протягом історії ідеї щодо відновлення єдності

¹ Цехмістро І. З. Ідентифікація української культури як таласократичної / І. З. Цехмістро // Європейська та українська культура в нарисах : навч. посіб. — С. 301.

² Анікин В. А. Особенности жизненных ценностей и устремлений россиян / В. А. Анікин // Российская идентичность в социологическом измерении. Аналитический доклад [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.valerytishkov.ru/engine/documents/document1225.pdf>

християнства періодично з'являлись, втілюючись не лише в концепціях провідних мислителів тих чи інших епох, але й у церковному житті. Вказані ідеї своєрідно втілювались в релігійному житті України, зумовлюючи не лише його конфесійне розмаїття, але й пошуки шляхів до міжконфесійного діалогу, толерантного співіснування. Процес становлення самоідентифікації українців між східними та західними сусідами нерозривно пов'язаний з еволюцією релігійного самовизначення українського народу.

Історично склалося так, що Україна знаходиться на межі двох культур: між Сходом та Заходом. Саме ця «серединність» (медіативність) сприяла виникненню греко-католицизму в українській культурі. Особливістю української греко-католицької церкви, яка створена в 1596 р. на Брестському церковному соборі, є поєднання католицької та православної догматики при збереженні православних обрядів. Феномен українського греко-католицизму до сих пір викликає суперечливі оцінки як у середовищі церковних, так і поміж світських дослідників. Український греко-католицизм цікавий насамперед тим, що в ньому «реалізується спроба не пристосування до проміжного положення українців між християнським Сходом і Заходом, а виходу з цього положення. Його зорієнтованість засвідчує актуалізація в українських греко-католиків європейської, західної духовності та культурно-цивілізаційного самовизначення, притаманних сусіднім європейським народам західнохристиянських традицій»¹. Таким чином, поява греко-католицької церкви стала своєрідною відповіддю на виклики не лише релігійного, але й соціокультурного протистояння. Слід зазначити, що і в сучасній Україні конфесійне розмаїття не в останню чергу зумовлене «медіативністю» української культури, її межовим положенням між двома культурними світами — Сходом та Заходом.

В окресленому контексті зазначимо, що навіть популярність тих чи інших філософських концепцій обумовлювалася межовим положенням української культури. Так, Україна кінця XIX ст., не маючи державності, була розділена між Російською та Австро-Угорською імперіями. Якщо на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст. був популярним позитивізм і починала здобувати популярність про-

¹ Недавні, О. В. Греко-католицизм в контексті духовного самовизначення українців між християнським Сходом і Заходом : Автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.11 / О. В. Недавні; Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. — К., 1999. — С. 6.

блематика ірраціоналізму в культурі (як відгук на європейські пріоритети), то на сході — в підросійській Україні — ідеї раціоналізму не мали такої кількості прихильників. Тут на передньому плані була людина з її своєрідним світосприйняттям¹.

У західноукраїнських землях (підавстрійська Україна) ідеї позитивізму призвели до виникнення першої української науково-культурної організації — Наукового товариства імені Т. Шевченка (1873 р., м. Львів). Розробка української наукової термінології є безсумнівною заслугою товариства, яке тривалий час виконувало функції всеукраїнської академії наук. Одним із прихильників ідей позитивізму був молодий І. Франко — непересічна постать в українській культурі, видатний громадсько-політичний діяч, поет, письменник, доктор філософії Віденського університету, почесний доктор Харківського університету.

Що ж стосується підросійської України, то тут надавалася перевага романтизму та гуманізму, незважаючи на той факт, що у XIX ст. в інтелігентських колах Російської імперії значного впливу набула німецька класична філософія. Переважаючою у підросійській Україні була етико-гуманістична проблематика, питання різнобічності буття людини, що зумовлювалось набутками представників української класичної філософії. Так, ще в середині XIX ст. М. І. Костомаров вперше здійснив спробу описати «модель українського національного характеру», досліджуючи ментальність українців. П. Куліш, вважаючи хутірський характер життя українських селян показником вищої моралі та цілісності народної душі, вводить в українську філософію сильний антеїстичний мотив (орієнтацію на землеробську культуру). П. Юркевич, обґрунтовуючи «філософію серця», наполягав на гармонійній взаємодії всіх прошарків душі людини: розумової, чуттєвої, емоційної. Розум, стверджував філософ, є лише вершиною духовного життя, коріння якого міститься у серці, а життя серця утворює сутність людини, її моральну свободу. Романтично-етична лінія продовжувалась у творах тогочасних письменників, створюючи засади для формування ідей національного самовизначення.

Отже, своєрідність філософування в українській культурі також була певним чином детермінована її медіативністю, серединним положенням між Сходом та Заходом.

¹ Див.: Куц, Г. М. Захід та Схід: міжконфесійний діалог в українській культурі / Г. М. Куц // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : «Теорія культури і філософія науки». — Харків, 2004. — № 625–2. — С. 125–129.

Якщо в проблемі ціннісного протистояння — між Сходом та Заходом — просунутися вглиб, то перед нами постануть давні розбіжності між латинськими та візантійськими цінностями. Класичні латинські цінності — це міцна сім'я, релігійні норми та наполегливість¹. Візантійські цінності найчастіше пов'язані з патерналізмом та кулуарним вирішенням проблем. Якщо латинські цінності означають опору людини на свої власні сили у вирішенні різноманітних проблем, то людина візантійських цінностей вважає, що держава має нею опікуватись та покладе всі надії на вищу мудрість правителя.

Теорію «візантизму» розвивав російський мислитель К. М. Леонтьєв, вважаючи, що саме візантизм здатний оберігати владу від всіляких нововведень². Візантизм, на його думку, зміг би уберегти Росію від згубного впливу Заходу, від руйнівного європейського прогресу, зберігаючи її самобутність.

Для Папи Римського Іоанна Павла II очевидним було співіснування в Європі двох традицій: західної латинської та східної візантійської. Він вважав, що «Європа є єдністю, багатством якої є багаточисельність культур, які її творять»³. Латинська культура — більш розсудлива та логічна, тоді як східна традиція — більш містична та чуттєва. Задля характеристики цих двох традицій Іоанн Павло II іноді використовував алегорію «двох легень», зазначаючи, що без однієї з легень Європа не могла б дихати. Україну він називав «прикордонням та брамою між Сходом та Заходом», оскільки на українській території відбулося схрещення різних культур. Саме на українській землі — зазначав Папа Римський Іоанн Павло II — церква дихає двома легенями і східної, і західної традицій. На його думку, конститутивним чинником Європи є християнство як спільний знаменник самовизначення європейців.

Стосовно проблеми медіативності української культури висловлювався також Митрополит Київський Володимир (Московський Патріархат). У своїй промові, присвяченій 1020-літтю хрещення Русі

¹ Див.: Закария, Ф. Будущее свободы: нелиберальная демократия в США и за их пределами / Фарид Закария; пер. с англ., под ред. В. Л. Иноземцева. — М. : Ладомир, 2004. — С. 47.

² Див.: Русский консерватизм XIX столетия: идеология и практика : моногр. / авт. кол. : В. Я. Гросул [и др.] ; под ред. В. Я. Гросула. — М. : Прогресс-Традиция, 2000. — С. 294–295.

³ Моджеєвські, А. Про європейську сутність України у вченні Папи Римського Івана Павла II / Аркадіуш Моджеєвські // Історико-політичні проблеми сучасного світу : зб. наук. статей. — Чернівці : Рута, 2008. — Т. 17–18. — С. 133.

(2008 р.), він зазначав, що Українській Православній Церкві слід враховувати соціокультурні особливості нашої країни. Ці особливості зумовлені наявністю двох полюсів української культури, двох різних цивілізаційних орбіт — «східної» та «західної». Якщо східно-український світ сформувався в результаті творчої взаємодії української культури з російською, то цивілізаційна спільнота Західної України стала результатом взаємодії української культури з польською, австрійською, литовською, румунською та іншими європейськими культурами. Втім, ці дві спільноти — зазначав Митрополит Володимир — різні, але нероздільні, оскільки між ними багато спільного: це «і мова, і історія, і культура, але, вірогідно, найосновніше — християнство, яке має єдине джерело — Хрещення святого князя Володимира»¹. Тому місія України полягає не в тому, щоб бути буферною зоною між Сходом та Заходом. Україна — це самодостатній соціокультурний простір, перед яким постає завдання набуття власної внутрішньої цілісності шляхом синтезу спадщини сходу і заходу. Причому, антагонізм західних та східних елементів культури можна подолати через їхнє творче перетворення в синтетичну єдність на основі традицій православ'я.

Електоральний розкол у сучасній Україні, який чітко окреслився після 2004 р., також зумовлюється медіативністю української культури. Дві основних електоральні групи — «помаранчеві» (західна Україна) та «біло-блакитні» (східна Україна) — стали носіями кардинально різних світоглядів. «Якщо для заходу України, що перебуває у творчих пошуках, міф має бути відкритий, щирий, готовий до самопожертви і проклинати злочинний режим, то для сходу міф — це людина успіху, людина багата, котра при цьому піклується про бідних; це батько рідний, котрий витягне з прірви ці півкраїни, як витягнув свою фірму, яка запустить зупинені заводи і вдихне життя в напіврозкрадені корпуси»².

З точки зору стороннього спостерігача складається враження, що в пострадянській Україні з процесами демократизації все гаразд (з огляду на наявність постійної зміни народного представництва). Разом

¹ Митрополит Киевский Владимир. Украинское православие на рубеже эпох. Вызовы современности, тенденции развития [Електронний ресурс] / Владимир (Сабодан) Митрополит Киевский // Церковный вестник /Русская православная церковь. — М. : Издательство Московской патриархии, 2008. — № 13–14 (386–387), июль / Архипастыр. — Режим доступа : <http://www.tserkov.info/archi/?ID=5273>.

² Макаров, О. Мифология современной Украины. Короткий курс [Електронний ресурс] / О. Макаров // Дзеркало тижня. — К., 2006. — № 15 (594). — 22–28.04.2006. — Режим доступа : <http://www.zn.kiev.ua/ie/show/594/53243/>.

з тим, електоральна активність, яка сьогодні перетворюється у визначальну характеристику української політичної культури, вже викликає певні застереження у середовищі українських експертних кіл. Ці застереження стосуються не стільки проблем, пов'язаних із перманентним виборчим процесом, скільки постійної виборчої риторики, яка, проникнувши у владні коридори, призводить до пріоритетності ситуативної політики над довгостроковою та витісняє проблему створення стратегій розвитку країни на задній план. Оскільки все політичне життя в Україні висвітлюється найчастіше в рамках виборчих дискурсів, ситуативність та фрагментарність стали ключовими ідеологемами такого способу існування. Це призводить до хаосу та зростаючої нестабільності в інститутах влади.

Як зазначає С. Біличенко, достатньо порівняти карту, за якою вибори 2004 та 2010 років розмежовують Україну на дві частини із кордонами XII ст., щоб зробити висновок, що такий самий неофіційний кордон існував між Руссю і половецькими степами. Аналогічна ситуація спостерігається при аналізі кордонів на картах XIV–XV століть — між Великим князівством і татарським ханством¹. Тобто, така лінія розлому свідчить про відмінність у ментальності українського народу, коріння якої сягає глибокої давнини.

Електоральний розкол, рельєфно окреслившись під час бурхливих президентських виборів 2004 р., переріс у партійне протистояння на парламентських виборах 2006 р., 2007 р. і 2012 р. та набув специфічних форм під час президентських виборів 2010 р. З однієї сторони барикад — «помаранчевий» табір, з другої — «біло-блакитний». Цей розкол з кожними виборами поглиблювався, розхитуючи основи суспільства. Як зазначає у цьому контексті Ю. І. Макар, «від виборів до виборів — парламентських чи президентських — політичні сили, які борються між собою за владу, все більше розбурхують пристрасті, не задумуючись над тим, що вони руйнують суспільство, державу, перетворюючи її на посміховисько на міжнародній арені»².

¹ Біличенко, С. На що схожа електоральна карта України [Електронний ресурс] / Станіслав Біличенко // Українська правда. — 24.02.2010. — Режим доступа : <http://www.pravda.com.ua/articles/2010/02/24/4805944/>.

² Макар, Ю. Незалежна Україна: проблема пошуків геополітичної стратегії / Юрій Макар // Українська історична наука на шляху творчого поступу : III Міжнародний науковий конгрес українських істориків, Луцьк, 17–19 трав. 2006 р. : В 3-х т. — Луцьк : РВВ «Вежа» Волинського державного університету імені Лесі Українки, 2007. — Т. 1. — С. 27–28.

Електоральна структуризація суспільства, що була спричинена «Помаранчевою революцією» 2004 р. виокремила дві групи електорату зі своїми власними пріоритетами. З однієї сторони барикад — «помаранчевий» табір прибічників екс-президента (2005–2010 рр.) В. А. Ющенка, гасла яких на «Майдані» вимагали прозорості та чесності у здійсненні політичної влади. З другої сторони — «біло-блакитний» табір зі своїм лідером — екс-кандидатом у президенти (2004 р.) В. Ф. Януковичем. Здавалось, це протистояння — явище тимчасове, яке зникне саме собою. Спочатку вельми обнадійливими в цьому контексті видавались парламентські вибори 2006 р., які (мріялось!) розставляють всі точки над «і» та виведуть на передній фронт саме ту політичну силу, що поведе країну за собою. Але приблизно однаковий розподіл голосів між прихильниками «помаранчевих» та «біло-блакитних» ідей ще більше посилив напругу протистояння, спровокувавши не лише дострокові парламентські вибори (2007 р.), але й затягну політичну кризу в Україні. Результатом протистояння стала системна криза влади в Україні, коли країну розривало між двома — кардинально різними — центрами прийняття рішень як у внутрішньополітичній, так і в зовнішньополітичній сферах. Парламентські вибори 2007 р. та 2012 р., продемонструвавши незмінність електоральних уподобань, більш рельєфно окреслили глибину електорального розколу в Україні., що в кінці кінців призвело до трагедії 2014 р.

Воля виборців розпоряджається таким чином, що протистояння усунути неможливо. Висновок напрошується сам собою: пора йти на компроміси. Але наскільки можливими і чи можливими взагалі є будь-які компроміси? Якщо в країнах усталеної демократії ситуації рівномірного розподілу голосів між конкурентними партіями в парламенті не викликають глибокого занепокоєння, позаяк надія на компроміс має достатньо вагомі підстави, то в Україні все набагато складніше. Проблема, насамперед, полягає в тому, що саме засадничим положенням двох найбільших політичних сил притаманні кардинальні відмінності, що апriori унеможливує всілякі компроміси. Лише видима частина айсбергу цих відмінностей демонструє глибокі протиріччя у поглядах як на внутрішньополітичну ситуацію в країні, так і на зовнішньополітичні пріоритети. Факторів, що призвели вже на засадничому рівні до такого протистояння можна виявити чимало. Найвпливовішими, мабуть, слід вважати геополітичний чинник та радянське минуле. Втім,

не слід забувати, що ці фактори активно підсилюються постійними апеляціями до ціннісного протистояння на соціокультурному рівні.

Чому наразі пріоритет надається ціннісним орієнтаціям та принципам, а не ідеологічним переконанням? Для відповіді на це питання необхідно виявити найбільш суттєві відмінності між ціннісними орієнтаціями та ідеологічними переконаннями, між якими доволі важко провести лінію демаркації. Звернемось до Г. Ріккerta, який вважав, що особливою сферою, де одиничні явища співвіднесені з цінностями є культура¹. Тобто, цінності детерміновані культурою і не завжди співвідносяться з раціональністю. Звернемось до ідеологій, у кожній з яких поряд з елементом ірраціональності, присутній достатньо вагомий елемент раціональної обґрунтованості. Отже, відмінності між ідеологічними переконаннями та ціннісними орієнтаціями полягають у наявності чи відсутності раціональних процедур їхнього обґрунтування. Цінності, найчастіше, сприймаються на віру, тоді як кожна з ідеологічних доктрин має власний потужний арсенал засобів раціональної аргументації. Відповідно, відшукати раціональну аргументацію тій чи іншій стороні для переконання своїх супротивників фактично неможливо, оскільки ціннісні судження не піддаються раціональному дослідженню.

В Україні ідеологія не виступає тим чинником, який здатний усунути електоральний розкол та об'єднати країну, оскільки у політико-партійному спектрі прерогативи надаються апеляціям до ціннісних установок, а не до ідеологічних принципів. Орієнтація лише на цінності, своєрідність яких зумовлюється соціокультурними та регіональними факторами, не здатна сприяти об'єднавчій риторичі: адже поєднати непоєднуване фактично неможливо. Апелювати до цінностей політичним силам і простіше, і легше. Ціннісні принципи можна задекларувати і забути, позаяк це апелювання ні до чого не зобов'язує. Дотримуватись заявлених ідеологічних догм важче, оскільки виборець, голосуючи за ідеологічну доктрину, голосує за певний напрям економічного та політичного розвитку, що зобов'язує політичну силу бути передбачуваною і послідовною. Голосуючи за цінності чи принципи, виборці голосують «серцем» на рівні архетипу «свій-чужий»,

¹ Див.: Ріккерт, Г. Науки о природе и науки о культуре / Генрих Ріккерт ; пер. со второго немецкого издания под ред. С. О. Гессена. – СПб.: Книгоиздательство «Образование», 1911. – 196 с.

не маючи уявлення: який вектор розвитку обере в подальшому політична сила. На парламентських виборах 2006 р., 2007 р., 2012 р. та 2014 р. багато політологів дивувались мотивації українських виборців, оцінюючи її в більшості випадків як нераціональну. Проблема, як бачимо, полягає в тому, що українські виборці обирали ціннісні, а не ідеологічні пріоритети. А вибір цінностей не означає, що цей вибір є суто раціональним.

В окресленому контексті доволі важко назвати партіями організаційні об'єднання, які створені лише під вибори. Є, звичайно, надія, що в Україні прийде усвідомлення необхідності існування партій у сучасному розумінні цього поняття як інструментів реалізації політичного процесу з наявністю чітко вираженої ідеології та іншими необхідними ознаками таких інститутів. Слід також констатувати, що сьогодні партії в Україні — це, найчастіше, партії лідерів, а не ідеологій.

Яким може бути вихід із ситуації, що склалася, враховуючи, що поглибленню сучасного електорального розколу між Сходом та Заходом України, активно сприяє ціннісне протистояння? У пошуку відповіді на це питання необхідно відмітити, що більшість політиків сучасної України проблему єдності Заходу та Сходу держави вважають однією із найважливіших. Саме тому різні політичні сили з періодичністю декларують, що метою їхньої діяльності виступає об'єднання Заходу та Сходу. Але такі декларації містять прихований руйнівний потенціал саме для ідеї єдності. Проблема полягає в тому, що ця ідея має стати не метою, а засобом для досягнення іншої — об'єднаної — мети, яку і потрібно сформулювати.

Зупинимось більш детально на важливості розрізнення понять мети та засобів у політичних науках. Як зазначав Г. Самуель, мету, до якої необхідно прагнути, встановлює філософія політики, тоді як прерогатива самої політики полягає у розробці засобів для досягнення цієї мети¹. Філософія політики встановлює цілі та визначає засади, але аж ніяк не засоби для досягнення цілей. Причому, мета і засоби не завжди співпадають.

Відповідно, встановлення кінцевих цілей означає перетворення певної ідеї в об'єкт філософських дискусій. Філософія — могутня зброя аргументації, що забезпечує поглиблене розуміння різноманітних со-

ціокультурних та суспільно-політичних феноменів. Втім — головне не перестаратись, щоб не продемонструвати руйнівну силу філософії. Адже філософія подібна до ліків, які здатні перетворитись в отруту при передозуванні, оскільки підривна робота людського розуму може зайти занадто далеко. Пошук глибин, скрупульозний аналіз основ може призвести до їхнього руйнування. Дослідження на міцність різноманітних культурних традицій (стереотипів, цінностей) може стати згубним не лише для самих традицій і цінностей, але й для тих, хто взявся за цю справу. Ф. Бенетон з цього приводу відмічав: «1) філософія, будучи доведеною до кінця, підриває погляди та умовності, що лежать в основі всякої держави; 2) вона залишається завжди чужою для більшості і, відповідно, в державі її не дуже люблять і не можуть любити більше, коли вона проявляє свою руйнівну силу»¹. Отже, постає питання: чи варто перетворювати ідею єдності України в мету, навколо якої можна розводити тривалі філософські дискусії?

Власне кажучи, філософу завжди слід було висловлюватися вельми обережно задля того, щоб не піддавати небезпеці саму філософію. Ще давньогрецькі мислителі Геракліт і Парменід усвідомлювали, що їхні погляди на світ не співпадають із загальноприйнятими поглядами (doxa). І тоді, і сьогодні філософування протистоїть «доксі» як «парадокса», викликаючи роздратування «демосу». Свідченням тому є долі Анаксагора, Протагора, Сократа, яких або виганяли за межі полісу, або заставляли приймати отруту. Саме тому філософування поступово ставало завуальованим та вельми обережним.

Філософія балансує між крайностями. Вона здатна перетворитись у руйнівну силу, коли візьметься за критику засадничих принципів культури чи суспільства. Тому позиція філософа має бути вельми вираженою. Для блага держави, вважав Ф. Бенетон, філософ мусить роздавати свої поради з обережністю та обачливістю, «він поважає марновірства там, де вони оберігають державу, стараючись в міру можливого розширити межі розуму»². Звідси висновок: хто дає право політикам руйнувати ціннісні установки, основи та засади культури (особливо під час виборчих кампаній)? Чому вони собі дозволяють настільки глибоко забиратися в потаємний світ ідентичності людини? Це прерогатива філософів, за що їх, власне, й недолюблюють.

¹ Див.: Самуель, Г. Либерализм / Герберт Самуэль; пер. с англ. М. А. Абрамова // О свободе. Антология мировой либеральной мысли (I половина XX века). — М.: Прогресс — Традиция, 2000. — С. 81.

¹ Бенетон, Ф. Введение в политическую науку / Филипп Бенетон; пер. с франц. М. М. Федоровой. — М.: Издательство «Весь мир», 2002. — С. 35.

² Там само. — С. 36.

У цьому контексті заклики до узгоджень позицій за допомогою прийняття декларацій, Універсалів чи інших документів, у яких фіксуються засадничі положення співіснування кардинально різних політичних сил, чи формулюється мета їхнього співіснування, відносяться до філософії політики. Тобто, поглиблена рефлексія над такими узгодженнями (що стосуються лише мети співіснування, але не засобів досягнення порозуміння) здатна їх зруйнувати. Прикладом може виступити мовна проблема, яка постійно виноситься на поверхню під час виборних баталій в Україні. Якщо мова стає метою — компроміс неможливий, якщо засобом для досягнення іншої мети — можливий! На жаль, в останній час проблему мови було перетворено в політичну мету.

Об'єднання Заходу та Сходу України можливе, якщо для цього буде запропонована об'єднавча ідея, яка й стане метою, заради якої варто єднатися та до якої варто прагнути.

Слід зазначити, що об'єднавчі ідеї, які сьогодні вважаються спільним надбанням усієї української культури (як її західної, так і східної інтерпретацій), виникали у різних суспільних сферах і тоді, коли в Україні не було власної державності. Так, достатньо цікава ситуація спостерігається в період кінця XIX-го — початку XX ст., який був насичений надзвичайними, непересічними подіями. Ця епоха цікава насамперед тим, що саме тоді в українській культурі виникло багато новацій, про які можна сказати «вперше»¹. Так, вперше було обґрунтовано постулат політичної самостійності України в книзі Ю. Бачинського «Україна ingredenda» в 1895 р. (зі схвальною рецензією І. Франка). Вперше була створена професійна українська театральна трупа (1883 р.), яку очолив М. Старицький. Вперше було перекладено українською мовою Біблію І. Пулюєм разом з П. Кулішем та І. Нечуй-Левицьким. Це саме той Іван Пулюй — український фізик і електротехнік — який, за твердженням ряду дослідників, став першим винахідником «рентгенівської трубки» (здійснив відкриття в 1883 р., а В.-К. Рентген — в 1895 р.). У тогочасний період з'явилася перша українська опера — «Запорожець за Дунаєм» композитора і співака С. Гулака-Артемовського. Один із перших композиторів-професіоналів у Галичині М. Вербицький написав музику на слова П. Чубинського

¹ Див.: Довідник з історії України (А — Я) / за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. — 2-ге вид., доопр. і доповн. — К. : Генеза, 2001. — 1136 с.

«Ще не вмерла Україна», яка стала державним гімном України. Вийшов перший в українській літературі історичний роман «Чорна Рада», що належить перу П. Куліша. Цей ряд, звичайно, можна продовжувати.

Таким чином, стає помітним той факт, що більшість ідей, які сьогодні виступають в ролі об'єднавчих для всього українського суспільства, виникли внаслідок зростання національної самосвідомості та були пов'язані з пошуком самоідентичності українців, з визначенням свого — українського — поля культури.

Як зазначає М. Маринович, українська демократія перед «Револьюцією гідності», діяла у цивілізаційно двоїстій державі, що «розривалася» між євроатлантичною та євразійською культурними формами. На жаль, єдність розумілася лише наступним чином: одна із сторін має розчинитися в іншій. Втім, така позиція — коли кожна із сторін прагне поширити свої цивілізаційні ознаки на всю країну — несе руйнівний потенціал для майбутнього України. Тому «діалогічним і збалансованим людям в обох таборах слід якомога швидше виробити цивілізовану модель співжиття, за яку не соромно було б перед пам'яттю предків і судженням нащадків»¹. Медіативність української культури — це не гіркий фатум, це — призначення, якого ми ще не досягнули, хоча події після перемоги «Револьюції гідності» пішли декілька іншим шляхом.

У цілому, для українського менталітету характерні індивідуалізм, волелюбність, неприйняття влади, відторгнення авторитарного начала. Ці цінності певним чином корелюють з цінностями лібералізму. З другої сторони, спостерігається також певна кореляція з принципами консерватизму, оскільки «специфіка українського типу культури значною мірою зумовлюється належністю української території до ареалу стародавньої хліборобської осілої культури, котра довгі століття, якщо не тисячоліття, знаходила опору свого існування в традиціоналізмі»². Тобто, українська ментальність корелює насамперед з принципами лібералізму і частково консерватизму, що майже не виражено на суспільно-політичному рівні в якості ідеологічних пріоритетів домінуючих політичних партій. Отже, задля створення

¹ Маринович, М. Україна у світі чи Україна поміж двох світів? [Електронний ресурс] / М. Маринович // Дзеркало тижня. — 2010. — № 42 (822). — 13–19 лист. — Режим доступу : <http://www.dt.ua/1000/1550/70812/>.

² Кравченко, В. В. Гуманістичні цінності в українській культурі / Кравченко В. В., Білик Я. М., Педан В. П. // Європейська та українська культура в нарисах : навч. посіб. — С. 277.

клімату довіри в українському політичному просторі означені характеристики мають знайти своє втілення в політичній культурі на рівні суспільно-політичних практик.

Таким чином, сьогодні також мусять з'явитися об'єднавчі ідеї, які б однаково хвилювали людей всієї України. Втім, вони й зараз існують. Це європейські життєві стандарти для кожного українця, недоторканість кордонів України, її незалежність і територіальна цілісність в кордонах 1991 р., захист дитинства, повага до старших, охорона зраненого Чорнобилем довкілля. Це ідея патріотизму і розуміння того, що наша Батьківщина саме тут — в Україні. Але любов до своєї Батьківщини не появиться без самоідентифікації, без усвідомлення своєї унікальності як представника цієї землі. І ця ідея не видається ефемерною. Ментальність українського народу — як на Сході, так і на Заході — глибоко індивідуалістична. І саме індивідуалізм, який є базисною установкою в українській ментальності, може стати передумовою становлення демократичної політичної культури.

4.7. Шляхи та напрями втілення принципів відкритого суспільства в Україні: політико-культурний ракурс

Україна від початку свого становлення як незалежної країни у внутрішній та зовнішній політиці окреслила конкретні пріоритети, досягнення яких стало головною метою молодой держави. Зокрема, це включення до інтеграційно-цивілізаційних процесів, перехід до ринкової економіки, становлення демократії, формування міцних структур громадянського суспільства, реалізація принципів та ідей правової держави тощо. Означені процеси характерні для суспільств відкритого типу. Отже розвиток України у статусі самостійного незалежного геополітичного гравця можна охарактеризувати як такий, що націлений на формування відкритого суспільства.

Однак, спроби прищепити українському суспільству цінності та пріоритети відкритого суспільства стикаються все з новими перешкодами. Причина такої ситуації вбачається у намаганні з боку влади побудувати нову структуру суспільства за зразком, який є вельми привабливим, але залишається цілком незрозумілим. Адже неможливо

досягти якісних змін, не маючи базових знань про те, що допомагає впроваджувати ці зміни.

Аналіз феномену відкритого суспільства стоїть у центрі теоретичних розробок багатьох науковців (А. Бергсон, Дж. Горер, К. Поппер, Дж. Сорос та ін.). Також певний внесок у дослідження таких амбівалентних категорій як «відкрите» та «закрите» суспільства здійснив Ф. Тьонніс.

К. Поппер, виступаючи за втілення ідей відкритого суспільства у суспільно-політичній сфері, послідовно обґрунтовував згубність тенденцій тоталітаризму. На його думку, саме філософські системи Платона, Г. Гегеля та К. Маркса підготували ґрунт для появи тоталітаризму в ХХ ст. Адже Платон, будучи теоретиком «закритого» суспільства, категорично не сприймав новації та суспільні перетворення, вважаючи, що для держави немає нічого більш згубного, ніж запровадження новацій і пошук змін¹. Як зазначав К. Поппер, у розумінні Платона всі соціальні зміни є свідченням розпаду та загнивання. Це в подальшому відобразилось не лише на домінуючих тенденціях у стилях мислення, але й у сфері суспільно-політичних практик.

К. Поппер, взявши на озброєння концепти «відкритого» та «закритого» суспільства, що були введені у науковий обіг А. Бергсоном у праці «Два джерела моралі і релігії» задля розрізнення суспільств у релігійному контексті, запропонував власну експлікацію цих понять. Він зазначав, що «магічне, племенне чи колективістське суспільство ми пойменуємо закритим суспільством, а суспільство, де індивіди змушені ухвалювати особисті рішення — відкритим суспільством»². К. Поппер вважав, що критичне сприйняття світу — невід'ємна риса відкритого суспільства. Основну відмінність між закритими та відкритими суспільствами він вбачав у тому, що «закрите суспільство характеризується вірою в магічні табу, тоді як відкрите суспільство — це суспільство, в якому люди до певної міри навчилися критично сприймати табу і ґрунтувати свої рішення, спираючись на авторитет власного інтелекту»³.

¹ Платон. Законы // Платон. Собрание сочинений в 4 т. Т. 4 / Пер. с древнегреч.; Общ. ред. А. Ф. Лосева, В. Ф. Асмуса, А. А. Тахо-Годи; Авт. ст. в примеч. А. Ф. Лосев; Примеч. А. А. Тахо-Годи. — М.: Мысль, 1994. — С. 248.

² Поппер, К. Відкрите суспільство та його вороги : В 2-х т. / Карл Поппер ; пер. з англ. О. Коваленка. — К. : Видавництво «Основи», 1994. — Т. 1: У полоні Платонових чарів. — С. 196.

³ Там само. — С. 227.

Базовою ідеологемою відкритого суспільства є гуманізм. У такому суспільстві людина має вміло використовувати свій розум задля власної безпеки та свободи. Сьогодні вважається, що «ліберальне суспільство є відкритим суспільством, в якому міцно укоренилася свобода особистості»¹. Разом з тим, побудова гармонійного та відкритого суспільства потребує довіри і визнання.

Досліджуючи феномен відкритого суспільства, поряд із категорією «відкритість» дослідники часто застосовують такі терміни як «транспарентність», «прозорість», «гласність», «публічність».

Ще Є. Бентам зазначав, що гласність має стати незмінним супутником політичних процесів. Ворогів гласності він поділяв на три групи: злочинці (переховуються від судді), деспоти (прагнуть придушити громадську думку) і ліниві та нерішучі люди (звинувачують інших в нездатності діяти задля того, щоб приховати власну нездатність). На його думку, перша перевага гласності полягає в тому, що вона утримує правителів у межах обов'язку. Друга перевага «гласності» полягає в тому, що вона гарантує довіру народу та його згоду на законодавчі заходи»². Адже таємниці найчастіше породжують підозри та недовіру щодо рішень владних інстанцій. Третя перевага гласності полягає в тому, що виборцям надається можливість здійснення свідомого вибору (на основі реальних фактів щодо дій політиків, а не на основі емоцій чи випадкового збігу обставин). Четвертою перевагою гласності — вважав Є. Бентам — є те, що вона дає можливість представникам влади користуватися знаннями всього суспільства. Адже гласність, будучи вірним способом використання освіченості всієї нації, сприяє виникненню корисних ідей.

Разом з тим, застерігав Є. Бентам, існують випадки, за яких гласність не може бути допущеною. По-перше, це стосується обставин, коли гласність може сприяти намірам ворога. По-друге, коли через гласність відбувається приниження (в якому не було ніякої необхідності) невинних людей. По-третє, гласність не може бути допущеною за умов, якщо вона спричиняє надто строгі покарання для винуватців.

¹ Rutte M. Building a Cohesive Society Requires Trust and Acknowledgement [Електронний ресурс] / Mark Rutte // Liberal Matters [Liberal Matters is a publication of Liberal International]. – May 2008 : Our Shared Future. – P. 16–17. – Режим доступу : <http://www.liberal-international.org/contentFiles/files/LiberalMattersOurSharedFuture.pdf>, P. 16.

² Бентам, И. Тактика законодательных собраний / Иеремия Бентам ; пер. с англ. – Челябинск: Социум, 2006. – С. 12.

У всіх інших випадках саме гласність та прозорість у владних діях виступають своєрідним запобіжним механізмом для зловживань. Це — єдиний спосіб піддавати можновладців «суду громадської думки та утримувати їх вузлом честі у межах обов'язку»¹.

На нашу думку, категорії «транспарентність», «прозорість», «гласність», «публічність» можна вважати своєрідними параметрами відкритості, її атрибутами, зокрема, категорії прозорості, гласності, публічності. Адже, аналізуючи визначення феномену відкритого суспільства, можна знайти безліч варіантів, де воно характеризується як «прозоре» або «публічне» суспільство. Разом з тим, у науковій літературі немає визначення відкритого суспільства як транспарентного суспільства. Відповідно, категорія транспарентності, корелюючи з категорією відкритості, вимагає окремого аналізу.

Аналізуючи феномен транспарентності, О. В. Крет класифікує «прозорість — як технологічну, відкритість — як інституційну, гласність — як інструментальну характеристики транспарентності, публічність — як доступність будь-якої інформації щодо різних соціальних суб'єктів, підзвітність — як контрольну функцію транспарентності»². Тобто, автор приписує відкритості допоміжну роль у визначенні сутності транспарентності. Взагалі, згідно із тлумачним словником термін «транспарентність» означає достовірність, ясність, відсутність секретності³. Схоже визначення можна дати, якщо проаналізувати складові цього терміну. Так, у перекладі з латини «trans» означає «через, крізь», а «parete» — «проявити, з'явитися». Таким чином, бути транспарентним означає проявити ясність крізь таємниці, іншими словами, зробити доступною потрібну інформацію.

На нашу думку, категорії «відкритість» та «транспарентність» виступають у якості доповнень одна до іншої, але не рівнозначних чи взаємозамінних синонімів. Справа в тому, що в залежності від контексту «відкритість» може перекладатися на англійську як «openness» та як «transparency». Це означає, що дані терміни хоча і мають схожі визначення, але сутність кожного з них розкривається на різних рівнях.

¹ Бентам, И. Тактика законодательных собраний / Иеремия Бентам. – С. 139.

² Крет, О. В. Інституціалізація транспарентності державної влади: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / О. В. Крет; Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2010. – С. 6.

³ Див.: Яценко, Н. Е. Толковый словарь обществоведческих терминов / Н. Е. Яценко. – СПб.: Лань, 1999. – С. 373.

Мається на увазі наступне: відкритим може бути суспільство, державна політика, а транспарентною — наприклад, державна влада або соціально-економічна система. Таким чином, транспарентність — це відкритість на інституційному рівні. На нашу думку, є можливим припущення, що транспарентність є обов'язковим підривним відкритості. Але така схема спрацює, коли мова йде про структуру суспільства в цілому, а не про окремий його елемент чи рівень.

Не менш важливим є виокремлення властивостей відкритості. Дж. Сорос пропонує таку модель класифікації ступеню відкритості суспільств: регулярні, вільні, чесні вибори; вільні, плюралістичні засоби масової інформації; верховенство закону, підтримуване незалежною судовою владою; конституційний захист прав меншин; ринкова економіка, при якій поважається право власності, забезпечуються рівні можливості та існують гарантії для знедолених; прихильність до мирного вирішення конфліктів; наявність законів, що дозволяють приборкувати корупцію¹.

Відкрите суспільство — як модель — пропонує раціональне проектування державних та громадських інститутів при опорі на критичне знання, що може бути отримане за допомогою соціально-політичного експериментування. Реалізація моделі відкритого суспільства, як здійснення певної історичної місії, можлива саме завдяки використанню індивідом усіх переваг та ресурсів критичного розуму, що об'єднує людей і виступає рушійною силою науки. Подібна тактика може допомогти створити такий соціальний устрій, у рамках якого стане можливим постійне вдосконалення громадського життя та об'єднання людства в єдину цивілізацію, що буде керуватися ліберальними принципами. Відповідно, ліберальні принципи та цінності складають основу моделі відкритого суспільства.

Ідея щодо формування державної політики в Україні на засадах відкритого суспільства не знайшла своєї практичної реалізації. Однією з причин цього стало намагання владної еліти запровадити модель відкритого суспільства в Україні «зверху», спираючись лише на досвід країн, що вже впевнено стоять на шляху до «відкритості». Для створення нової системи необхідні час та сили, а Україна була вкрай об-

межена у цих важливих ресурсах. Існує ще одна проблема, вирішення якої значно б наблизило українське суспільство до розуміння та сприйняття засад відкритого суспільства. Для того, щоб впровадити будь-які зміни та прийняти щось нове, необхідно мати вільне, критичне мислення. Адже спосіб мислення впливає на певні події, матеріальний побут і навпаки. Українське суспільство, перебуваючи певний час під владою радянського режиму, звикло до залежності від повсякденного, однакового набору обставин, що відбуваються лише сьогодні. Такий тип мислення властивий суспільствам, які К. Поппер класифікує як закриті, або традиційні.

Для суспільств відкритого, демократичного типів характерний критичний тип мислення. Почавши самостійно мислити, індивіди зможуть більш ефективно вирішити ряд суспільно-політичних, соціально-економічних проблем. Більше того, перед ними постане безкінечна низка можливостей вирішення цих проблем. У відкритому суспільстві індивіди вільні у прийнятті рішень. Таким чином, відкрите суспільство пропонує кожному свободу. Адже одним із завдань відкритого суспільства виступає захист свободи. Поняття свободи (слова, думки, творчості тощо) займає пріоритетне місце у концепції відкритого суспільства. Беручи за основу цей факт, можна стверджувати, що відкрите суспільство культивує цінності лібералізму. Це, перш за все, цінності індивідуальної свободи, а саме свободи прийняття самостійних рішень та їх здійснення. Для того, щоб рішення, які приймаються індивідом, були не тільки самостійними, але й відповідальними, вони повинні бути засновані на раціональному розумінні реальної ситуації та бути раціонально обґрунтованими. У відкритому суспільстві кожна людина буде мати можливість переслідувати власні цілі, а не спільні цілі усього суспільства. Це не означає, що ці цілі обов'язково будуть носити егоїстичний характер. Індивід може поставити собі за мету допомогти задовольнити не власні інтереси, а інтереси іншого. Головне, що вибір мети буде свідомим та самостійним.

Таким чином, у відкритому суспільстві всі вільні виражати свої власні погляди. Відповідно, у разі ефективного критичного процесу, точка зору, яка набуде пріоритетності, має змогу наблизитися до найоптимальнішого виразу інтересів його учасників. Це принцип демократії — такої «форми політичного устрою, яка дозволяє пристосо-

¹ Див.: Сорос, Дж. Открытое общество. Реформируя глобальный капитализм / Джордж Сорос ; пер. с англ. — М.: Некоммерческий фонд «Поддержки культуры, образования и новых информационных технологий», 2001. — 458 с.

увати уряд до бажань підвладних без насильницької боротьби»¹. К. Поппер визнавав демократію найкращою політичною системою із усіх відомих людству, що здатна захистити відкрите суспільство.

Відкрите суспільство — як абсолютна модель — не може бути досягнуте лише шляхом чіткого виконання певних поступових кроків. Українське суспільство до сих пір знаходиться у полоні політичної культури колишнього радянського режиму. Культура тісно пов'язана із ментальністю народу, самосвідомістю його людей. Для того, щоб переорієнтувати свідомість людей, необхідно перш за все змінити їхню культуру, оскільки культура є однією з визначальних детермінант політичного, соціального та економічного розвитку держави.

Для закріплення українського суспільства на позиціях «відкритого суспільства», окрім зміни культурних факторів, набуває важливості інтеріоризація в масовій свідомості цінностей лібералізму. У відкритому суспільстві індивіди вільні та самостійні у прийнятті будь-яких рішень. А лібералізм — це ідеологія, яка виходить із положення про те, що індивідуальні свободи людини є правовим базисом суспільства та економічного порядку. Так, в Оксфордському Маніфесті 1997 р. (Ліберальний Інтернаціонал) зазначено, що основним завданням сучасного лібералізму у ХХІ ст. є пошук політичних відповідей на суспільні виклики, що повинні сприяти дотриманню особистих свобод та прав людини, розвитку відкритого суспільства. В Маніфесті також зазначено, що основою для побудови відкритого суспільства мають стати домінантні принципи лібералізму — свобода, відповідальність, толерантність, соціальна справедливість та рівність можливостей. Зокрема вказується, що «свобода і особиста відповідальність є основою цивілізованого суспільства»², а держава — лише інструментом для забезпечення свобод. Разом з тим, втілення цих принципів неможливе без ретельного балансу громадянського суспільства, демократичної держави, вільного ринку та міжнародного співробітництва.

Також у тексті Маніфесту констатується, що задля поширення стандартів ліберальної демократії необхідно у галузі міжнародних відносин надавати перевагу тим правлінням, які дотримуються законів у сфері прав людини та демократії. Зміцнення законності та забезпе-

¹ Мизес, Л. фон. Либерализм в классической традиции / Людвиг фон Мизес. — С. 45.

² Oxford Manifesto 1997 [Електронний ресурс] // Liberal International. — Режим доступу : http://www.liberal-international.org/editorial.asp?ia_id=537.

чення раціонального управління на демократичній основі мають сприяти розширенню демократичної практики. Необхідно зміцнювати глобальне управління за допомогою ООН та в рамках регіонального співробітництва. Задля надання максимальної автономії регіонам і місцевим громадам слід дотримуватися принципу субсидіарності. Ефективна децентралізація політичної влади (аж до самоврядних громад) залишається найкращим способом для розширення можливостей кожного громадянина.

Відкриті, ліберальні та толерантні суспільства потребують відкритих ринків (на основі ринкової економіки)¹. Основою відкритих ринків є принцип приватної власності та правова база для запобігання монополій. Відкриті ринки сприяють появі приватної ініціативи та економічних засобів для соціальної допомоги. Саме відкриті глобальні ринки найкращим чином сприятимуть процвітанню як у багатих, так і в бідних країнах. Вільна торгівля, надаючи найкращі можливості для економічно слабких країн, є найбільш безпечним шляхом до подолання бідності в світі. Зі сторони міжнародної спільноти мають бути знайдені адекватні санкції щодо правління, які відмовляються дотримуватися принципів відкритого міжнародного суспільства.

Політична свобода та економічна свобода повинні доповнювати одна одну. Громадяни заслуговують більш ефективного контролю над виконавчою владою, більш широким можливостей для активної участі у громадському житті. Державні установи та системи соціального забезпечення повинні бути максимально гнучкими та, будучи спрямованими на розвиток особистої відповідальності, реагувати на конкретні обставини. Саме в довгостроковій перспективі у власні інтереси розвинених країн має входити турбота про населення бідних країн, вимагаючи сприяння економічному розвитку в цих країнах. Означена проблема також відноситься до сфери моральної відповідальності.

Побудова гармонійного та відкритого суспільства потребує довіри і визнання. Це вимагає формування основ щодо створення клімату довіри в суспільно-політичному просторі, що унеможливорюється без врахування соціокультурних факторів.

В Україні сьогодні виникає необхідність побудови нової моделі державного розвитку. Ця модель повинна відображати основні ціннос-

¹ Oxford Manifesto 1997 [Електронний ресурс] // Liberal International. — Режим доступу : http://www.liberal-international.org/editorial.asp?ia_id=537.

ті та установки, які притаманні суспільствам відкритого, ліберально-демократичного типу. Формування відкритого суспільства в Україні можливе за умови докорінних культурних змін, переорієнтації політичної влади у напрямку до відкритості, створення та закріплення на конституційному рівні механізмів і процедур, що сприятимуть впровадженню ліберально-демократичних принципів та цінностей.

Культура — як найбільш глибокий рівень людського буття — містить у собі такі елементи, як релігія, моральні цінності та установки, етнічна свідомість, громадянськість, певні історичні традиції тощо. Подібно до того як демократичні інститути засновані та спираються на громадянське суспільство, так само і громадянське суспільство, у свою чергу, має передумови на культурному рівні.

Важливо розуміти, що впроваджувати зміни у світогляді всього суспільства необхідно починати поступово, з наймолодшого покоління¹. Провідну роль у цьому процесі відіграє інститут освіти. Система освіти — один із найдавніших соціальних інститутів, що має значний вплив на основні сфери життєдіяльності суспільства (політичну, соціальну, економічну, культурну). Завдяки інституту освіти стає можливою реалізація процесу соціалізації індивідів, особливо підростаючого покоління. Пріоритетними наразі є ті завдання, що пов'язані з розвитком особистості. А перспективи становлення відкритого суспільства окремі науковці співвідносять із політичною соціалізацією молоді, яка згодом прийде на зміну існуючій владній еліті.

На сучасному етапі розвиток української освіти знаходиться на стадії інтеграції до європейського освітнього простору. ХХІ ст. у більшій мірі зумовлене глобалізаційними процесами, взаємодією різних країн не тільки в політичній, економічній сфері, але й у галузі освіти. Тому адаптація освіти України до найбільш визначальних тенденцій розвитку західної системи освіти стало питанням часу. Особливу роль у цьому контексті відіграє приєднання України до Болонського процесу, що спрямований на підвищення якості навчального процесу, удосконалення змісту навчання, впровадження демократичних засад в управлінні, виховання студентів як самостійних, вільних індивідів, дотримання принципів, цінностей та установок, що властиві суспільствам ліберально-демократичного типу.

¹ Див.: Алмонд, Г. Гражданская культура и стабильность демократии / Г. Алмонд, С. Верба // Полис. — 1992. — № 4. — С. 122–134.

Разом з тим, для українського суспільства, якому відома тільки одна модель освітньої системи — радянська, досить важко лише за декілька років перейняти та в повній мірі досягнути ідею «Болонського процесу». Тим більше, що Україна приєдналася до Болонського процесу лише в травні 2005 р., але вже підписала Болонську угоду, де обіцяла до 2010 р. зробити дипломи своїх вузів конвертованими в Європі, а студентів — вільними у виборі дисциплін і місця навчання. Однак, дана обіцянка так і залишилася невиконаною. В Україні існує багато державних та приватних вузів, які на словах зобов'язалися підтримати принципи Болонського процесу. Втім, на практиці продовжували дотримуватися вже звичної вітчизняної системи освіти. Це ще раз доводить, що культурні установки та звички змінюються дуже повільно. А за такий короткий час, як п'ять років, це взагалі неможливо зробити. Для того, щоб українське суспільство перейняло європейський спосіб життя, необхідно, щоб українська культура кореспондувалася з європейською культурою.

Входження України до європейського освітнього простору прискорить процес подолання основних культурних перешкод на шляху до відкритого суспільства. Але для повного переорієнтування самосвідомості сучасних українців на новий лад, для сприйняття всім суспільством ідеї відкритого суспільства як чогось невід'ємного від їхньої природи необхідно витратити багато часу.

У контексті побудови відкритого суспільства серед важливих функцій освіти слід виділити одну з основних — формування громадянськості, оскільки виховання громадянськості являє собою компонент підготовки до життя у демократичному суспільстві. Виховання громадянськості варто починати з раннього віку і продовжувати до отримання людиною середньої освіти. Це передбачає як включення окремих компонентів означеної проблематики в навчальні курси, що пов'язані із суспільною проблематикою, так і створення спеціалізованих навчальних дисциплін. Важливою для виховання громадянськості є така організація навчального процесу, яка б заохочувала учнів стежити за подіями в країні та світі, постійно їх обговорювати. Причому, обговорення суперечливих суспільних та політичних питань має бути вільним та відкритим. Набуває важливості необхідність навчати учнів розмірковувати про існуючі проблеми та намагатися знайти їхнє вирішення. У відкритому суспільстві індивіди здатні критично мислити, не довіряючи сліпо указам владної верхівки. Тому дуже важливо прищеплю-

вати навички неупередженого та самостійного розмірковування, що передбачає експериментування, оскільки саме метод спроб та помилок врешті-решт допомагає досягти суспільного прогресу.

Важливим та, мабуть, основним учасником суспільного та політичного розвитку є родина. Сімейний приклад багато в чому формує соціально-політичну поведінку людини. До того ж без підтримки батьків важко організувати якісний процес виховання громадянськості.

Другим (за важливістю) після сім'ї суспільним інститутом, що сприяє розвитку загальних цінностей та норм поведінки, виступає, на наш погляд, школа. Система освіти є відображенням цінностей суспільства та інструментом їхнього увіковічення. Тому саме через реформу освіти можливо досягти зміни культури, а значить і самосвідомості суспільства. В залежності від того, які розумові навички отримає молодь, можна буде судити про те, наскільки відкритими виявляться суспільства у майбутньому.

Оскільки впровадження нових культурних установок глибоко впливає на формування світогляду, слід вирішити наступне питання: яким чином культура піддається змінам. Необхідно вяснити, що собою представляють ті інститути та інструменти, за допомогою яких від покоління до покоління передаються культурні цінності, змінюються, і яким чином їх можна спрямувати на прогресивну зміну культури. Але важливо пам'ятати, що інерція традиційних цінностей часом може бути настільки потужною, що можливе суттєве гальмування процесу зміни культури¹. Також існує ризик, що культура буде піддана лише модифікації, але у такому випадку не можна буде розмірковувати про її повноцінне перетворення.

Американський дослідник Х. Нельсон вважає єдиною можливим варіантом досягнення змін у культурі — створення нової свідомості. Він визначає три передумови подібних культурних трансформацій: катастрофічні події, вплив еліт та соціальні рухи². У першому випадку маються на увазі суспільні нещастя (військові поразки або культурні революції), після яких відбувається переоцінка існуючих цінностей і стає більш можливим сприйняття демократичних перетворень.

¹ Див.: Белл, Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Даниел Белл; пер. с англ., под. ред. В. Л. Иноземцева. — М.: Academia, 1999. — 956 с.

² Див.: Харрисон, Л. Главная истина либерализма: как политика может изменить культуру и спасти ее от самой себя / Лоуренс Харрисон; пер. с англ. Б. Пинскера. — М.: Новое издательство, 2008. — С. 92.

Прикладом впливу еліт можуть слугувати політичні сили та їхні лідери, наприклад, Ф. Рузвельт, Х. Карлос, М. Тетчер, Ден Сяопін. Важливо зазначити, що прихід до влади перелічених осіб був ознаменований кризовими подіями: в Іспанії Х. Карлос став на шлях демократичних перетворень після смерті Франко; у США Ф. Рузвельт став президентом під час Великої депресії; у Великій Британії антикапіталістична політика лейбористських урядів призвела до стійкого занепаду економіки.

Третьою формою політично вмотивованих змін культури є соціальні рухи, які сьогодні найчастіше спрямовані на захист навколишнього середовища. Проблеми охорони довкілля входять у набір цінностей, які Р. Ингларт назвав «постматеріалістичними»¹. У постіндустриальну епоху матеріалістичні цінності втрачають свій зміст (матеріальний добробут, рівень доходів тощо). На передній план виходять цінності іншого рівню — постматеріалістичні. Головне для постматеріаліста — це турбота про якість життя, а не про добробут, про підвищення статусу, а не доходів. Звідси, переключення уваги з проблем економічного росту на інші аспекти життя (осмислену роботу, спілкування з цікавими людьми, уявлення про роль статей та сексуальні норми тощо).

Разом з тим, у наш час, окрім соціальних рухів, діяльність яких спрямована на захист довкілля, доволі активними стають інші соціальні рухи, наприклад, щодо підтримки гендерної рівності, пацифізму тощо. Проте, слід зазначити, що постматеріалізм призвів до формування подібних рухів відносно нещодавно та лише у найрозвиненіших державах, а в сучасній Україні видається неможливим проведення культурних змін означеним шляхом.

Отже, Україна від початку свого становлення як незалежної держави обрала політику формування взаємовідносин індивіда, суспільства і держави, спираючись на ліберально-демократичні ідеї (свобода, рівність, наявність приватної власності, плюралізм, універсалізм тощо). Новостворена українська держава одразу позиціонувала себе як демократичну та правову, поставила за мету побудувати повноцінне громадянське суспільство та підтримувати розвиток таких демократичних інститутів як парламентаризм, конституціоналізм, свобода слова та

¹ Див.: Ингларт, Р. Культурный сдвиг в зрелом индустриальном обществе / Рональд Ингларт; пер. с англ. // Новая постиндустриальная волна на Западе: антология / Под редакцией В. Л. Иноземцева. — М.: Academia, 1999. — С. 245–260.

друку тощо. Аналогічні інститути характерні для відкритого суспільства. Тобто, Україна від самого початку свого утворення як окремої самостійної країни та закріплення власних позицій на міжнародній політичній арені на правах важливого актора почала вибудовувати державну політику, дотримуючись ідей і засад відкритого суспільства.

Здійснити переорієнтацію суспільної свідомості відповідно до ліберально-демократичних цінностей та принципів відкритості під силу саме владним верствам. Це пояснюється тим, що державна влада розробляє та ухвалює безліч законопроектів, які визначають подальший розвиток та буття соціуму. Тому вкрай важливою є здатність влади розуміти та відчувати важливість формування державної політики за принципами, що відповідають суспільствам відкритого типу. Взагалі, законодавча діяльність — доволі важливий та кропіткий процес, у якому найменша помилка може призвести до неминучих суспільних катастроф. І, якщо законодавці нездатні розробляти відповідні закони на основі ідей свободи та рівності, то суспільство неминуче деградує у правовому, а — згодом — і в духовному плані.

У відкритому суспільстві народ обирає представників влади, користуючись критичним розсудом, відповідно до власних потреб у свободі та захисті основних невідчужуваних прав. Новостворена владна еліта, у свою чергу, має підтримувати державний та суспільний розвиток у напрямку відкритості. В іншому разі, система життєзабезпечення відкритого суспільства поступово стає неієздатною, а, отже, суспільство перестає отримувати можливість вільно мислити та творити, спостерігається гальмування розвитку та — іноді — повернення до суспільств закритого типу. Навпаки ж, із прозорою владою, здатною та готовою підтримувати розвиток суспільства згідно з головними ліберально-демократичними засадами, людство має шанс творити свою історію, метою якої стане невідпинне досягнення прогресу. Як зауважував К. Поппер, «ми можемо витлумачити історію, з огляду на ті проблеми політичної влади, рішення яких ми намагаємося знайти в наш час; ми можемо інтерпретувати історію політичної влади з точки зору нашої боротьби за відкрите суспільство, за владу розуму, свободу, рівність і за контроль над міжнародною злочинністю; хоча історія позбавлена цілей, ми можемо нав'язати їй наші цілі, і хоча історія позбавлена сенсу, ми можемо надати їй сенс»¹.

¹ Поппер, К. Відкрите суспільство та його вороги: В 2-х т. / Карл Поппер ; пер. з англ. О. Буценка. — К. : Видавництво «Основи», 1994. — Т. 2 : Спалах пророцтва: Гегель, Маркс та його послідовники. — С. 301–302.

Впровадження цінностей відкритого суспільства в Україні можливе перш за все шляхом досягнення повноцінної відкритості та прозорості влади. Останню ми розглядаємо з точки зору концепції політичної влади Т. Парсонса¹. У рамках науки про владу ідеї Т. Парсонса розвивалися як невід'ємні складові комунікативної парадигми вивчення природи й сутності влади. У цьому руслі основним моментом у концепції влади Т. Парсонса є його твердження про те, що соціальна інтеграція та соціальна цілісність системи підтримуються тільки завдяки взаємному обміну соціальною інформацією між її елементами й функціонуванням системи узагальнених засобів, одним із яких є влада. Т. Парсонс розглядає владу, з одного боку, як здатність колективно формулювати й ухвалювати припустимі та легітимні для суспільства рішення, з другого — як символічно узагальнений засіб, функціонування якого можливе тільки в комунікативному акті. Влада також розглядається як інформаційне повідомлення вищої ланки нижній ланці свого рішення, що сприяє появі руху всієї системи відносин і поведінки індивідів у політичному процесі.

Таке розуміння влади та її функціонування відповідає вимогам та умовам взаємовідносин між індивідом, суспільством та державою у відкритому суспільстві. Влада повинна стежити за тим, щоб суспільство не опинялося в інформаційному вакуумі, забезпечувати прості та доступні механізми і процедури відповідної комунікації як між самими індивідами, так і між суспільством/індивідами та державою.

Наблизити Україну до готовності сприймати ліберально-демократичні цінності та установки і допомогти розпочати формування дійсно відкритого суспільства у найбільшій мірі може сприяти наявність прозорості та публічності влади. Адже саме відкритість політичної системи дозволяє громадянам брати повноцінну участь в ухваленні державних рішень.

У більш широкому розумінні відкритість влади можна розуміти як детермінанту демократичного розвитку, механізм підвищення рівня політичної культури громадян та сприяння їхній активній участі у політичному житті країни, інструмент здійснення контролю за владою та налагодження відповідних комунікаційних зв'язків між учасниками демократичного процесу, а також як право громадян отримувати об'єктивну повноцінну інформацію.

¹ Див.: Парсонс, Т. Система современных обществ / Толкотт Парсонс; пер. с англ. — М.: Аспект Пресс, 1998. — 270 с.

В Україні спостерігаються певні зрушення у формуванні законодавчого поля щодо проблематики відкритого суспільства. Так, українська законодавча база поповнилась нормативними документами, в яких певним чином прописані принципи відкритого суспільства: Закон України «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації» (1997), Указ Президента України «Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні» (2000), Указ Президента України «Про підготовку пропозицій щодо забезпечення гласності та відкритості діяльності органів державної влади» (2001), постанова Кабінету Міністрів України «Про порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформації про діяльність органів виконавчої влади» (2002), Указ Президента «Про додаткові заходи із забезпечення відкритості діяльності органів державної влади» (2002).

Важливим кроком до забезпечення відкритості та прозорості влади стало ухвалення Закону України «Про доступ до публічної інформації», що вступив у силу 10 травня 2011 р. Цей Закон визначає порядок здійснення та забезпечення права кожного на доступ до інформації, що знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації та інформації, що становить суспільний інтерес. Після «Революції гідності» було прийнято низка законодавчих актів, які наблизили владу до народу, зробили її діяльність прозорою, наприклад, Закон України «Про очищення влади» (2014), Закон України «Про відкритість використання публічних коштів» (2015) тощо.

Основним Законом України також визначено певну систему організації та діяльності виконавчої влади, її зв'язки з іншими державними органами. Певним чином у законодавстві прописана взаємна підзвітність та підконтрольність органів влади на різних рівнях. Звичайно, значної долі відкритості владні дії в Україні набули із розповсюдженням мережі Інтернет, коли було надано можливість стежити за державною діяльністю через урядові веб-портали та веб-сайти. Але така відкритість має односторонній характер. Тобто, у громадян з'являється можливість лише спостерігати за владними процесами, що відбуваються без їхньої безпосередньої участі. Така ситуація призводить до падіння інтересу щодо державних питань з боку громадян, зниження їхньої політичної активності, що у свою чергу надає можливість правлячій еліті узурпувати владу.

Важливу роль у розвитку відкритості влади відіграють ЗМІ та різноманітні інформаційні агентства. Але гіркий світовий досвід вже показав, що у більшості випадків такі агенції є політично заангажованими. Тому вони не здатні в повній мірі забезпечити виконання головного принципу відкритого суспільства — взаємне співробітництво критично мислячих, свідомих громадян із обраною через народне волевиявлення владою.

У Конституції України задекларовані принципи, що є характерними та визначальними для відкритих суспільств. Так, у статтях 1, 3, 5, 6, 8, 11, 15 прописані такі цінності та принципи відкритого суспільства як пріоритетність прав та свобод окремої людини над інтересами та потребами держави, плюралізм, верховенство закону, наявність механізму стримувань і противаг, що дозволяє обмежувати діяльність влади, дотримання державної політики щодо забезпечення умов, підтримки та розвитку творчого потенціалу кожного окремого індивіда і суспільства в цілому.

На жаль, у політико-економічному просторі України присутні явища корупції та бюрократизму, із невід'ємними наслідками у вигляді громадської недовіри владі, розквітом тіньової економіки, розшаруванням суспільства, низьким рівнем життя тощо. На цьому фоні поширюється явище правового нігілізму, що певним чином зумовлюється падінням рівня життя людей, соціальною дезінтеграцією, девальвацією системи суспільних цінностей, ідеалів і моралі, криміналізацією та корумпованістю суспільства. У подоланні цих негативних суспільних явищ допоможе комплексне запровадження принципу відкритості державного управління. Принцип відкритості державного управління повинен, на нашу думку, включати в себе набір таких складових: прозорість; підконтрольність; доступність; чутливість до нових ідей та вимог (готовність оперативно реагувати).

Певною мірою Україна подолала деякі перепони на шляху від закритого до відкритого суспільства. Втім, наша держава і досі переживає перехідний період, який поєднує у собі як рудименти колишнього соціалістичного устрою радянського типу, так і паростки нового, демократичного та правового суспільного устрою.

Слід також звернути увагу на те, що для українського державотворчого шляху занадто часто була характерною певна бездержавність. Сьогодні по відношенню до геополітичної ролі України гостро стоїть питання про виживання, про пошук власного місця у світі. Разом з тим,

відсутність дійсно демократичного досвіду, а також такої практики конституціоналізму, яка є у багатьох західних країнах, поки залишає Україну у своєрідному перехідному становищі на шляху до побудови суспільства відкритого, ліберально-демократичного типу.

Прискоренню формування в Україні відкритого суспільства значною мірою може сприяти орієнтація державотворчих процесів на дотримання ліберально-демократичних принципів і цінностей (свобода індивіда, плюралізм, егалітаризм, індивідуалізм, універсалізм тощо). У цьому контексті слушною є теза про природу ліберальної демократії: «перехід до демократії починається з лібералізації... оскільки внутрішній зміст процесу формування демократії характеризується найчастіше поєднанням лібералізму і демократії»¹. Сучасна ліберальна демократія значною мірою здатна запобігати появі злочинності та проявам суспільного божевілля завдяки міцній правовій базі. Решту лих у перспективі можливо буде подолати завдяки арсеналу сучасної науки (науковий розвиток стоїть на пріоритетному місці серед основних завдань відкритого суспільства), що дозволить людині самостійно творити власну долю.

Відкрите суспільство базується на ліберально-демократичних засадах, виступаючи новим втіленням лібералізму. Також важливим є той факт, що становлення відкритого суспільства можливе тільки в умовах демократії.

Україна також долучилася до тенденції державного будівництва відповідно до принципів лібералізму та демократії. Основними принципами Конституції України, що була прийнята 28 червня 1996 р. були проголошені: суверенітет; індивідуальна свобода; приватна власність; незалежність; демократизм; плюралізм; соціальна держава; правова держава; пріоритет загальнолюдських цінностей; поділ влади. Як бачимо, Україна одразу проголосила основні ліберальні цінності пріоритетними для власних державотворчих процесів. Оскільки цінності та принципи ліберальної ідеології виступають ідейним підґрунтям відкритого суспільства, то можна розмірковувати про доцільність формування в Україні суспільства відкритого типу.

¹ Застава, І. В. Концепції ліберальної демократії в західному політичному дискурсі: порівняльний аналіз / І. В. Застава // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : «Питання політології». – Харків, 2008. – № 796. – Вип. 11. – С. 26.

Для закріплення українського суспільства на позиціях «відкритого суспільства», окрім зміни культурних факторів, набуває важливості інтеріоризація в масовій свідомості цінностей лібералізму. Але не тих установок та цілей, які прописані в програмах так званих українських ліберальних партій, а саме положень ліберального дискурсу, які вже знайшли своє ефективне втілення в ліберально-демократичних практиках. Завданням відкритого суспільства є відстоювання свободи. У відкритому суспільстві індивіди вільні та самостійні у прийнятті будь-яких рішень. Разом із тим, відкритим можна назвати суспільство з динамічною структурою. А лібералізм — це ідеологія, яка виходить із положення про те, що індивідуальні свободи людини є правовим базисом суспільства та економічного порядку.

З ідеями лібералізму тісно пов'язана теорія сталого розвитку. Перехід до нової моделі сталого розвитку, на нашу думку, може стати ще однією сучасною метою для України. Ціннісним ядром цього поняття є збалансований у всіх відношеннях розвиток.

Теорію сталого розвитку можна розглядати як основу глобальної взаємодії. Концептуальне оформлення теорії сталого розвитку припадає на кінець 80-х — початок 90-х років XX ст. Поштовхом для актуалізації цієї суспільно-політичної стратегії стала доповідь, розроблена під керівництвом Г. Х. Брундтланд «Наше загальне майбутнє», в якій вперше прозвучав термін «сталий розвиток». Ця доповідь була опублікована у 1987 р. Міжнародною комісією ООН з навколишнього середовища і розвитку. Під поняттям «сталий розвиток» мається на увазі такий розвиток, «який задовольняє потреби сучасності, але не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої потреби»¹. Буквальний переклад з англійської мови концепту «сталий розвиток» («sustainable development») означає «підтримуючий розвиток». На думку Я. Ю. Радченка «в концепції сталого розвитку термін «sustainable development» вживається в значенні „розвиток, що попереджує катастрофу”»².

¹ Див.: Лакуша, Н. М. Ідея сталого розвитку в контексті екологічних проблем (соціально-культурний та праксеологічний аспекти): Автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Н. М. Лакуша; Інститут вищої освіти АПН України. – К., 2005. – С. 5.

² Радченко, Я. Ю. Знання як стратегічний ресурс сталого економічного розвитку: Автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.01.01 / Я. Ю. Радченко; Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2004. – С. 10.

Стратегія сталого розвитку була прийнята в Ріо-де-Жанейро у 1992 р. Конференцією ООН з навколишнього середовища і розвитку та зафіксована у документі під назвою «Порядок денний на XXI століття». Базовою ідеєю цього документу стала теза про те, що людство може вижити лише разом, інакше не виживе ніхто. Основою сталого розвитку є поєднання трьох компонентів — економічної ефективності, екологічної безпеки та соціальної справедливості. Інтеграція цих аспектів, їхня гармонійна взаємодія та збалансування є необхідною умовою для становлення концепції сталого розвитку. Звідси окреслюється триєдиний характер сталого розвитку, метою якого «є забезпечення якості економічного зростання, збереження біосфери, задоволення життєвих потреб всіх верств населення. Триєдиний механізм сталого розвитку: етично орієнтований ринок, потужна соціальна держава, розвинене громадянське суспільство»¹.

Популярність концепції сталого розвитку як нової цивілізаційної стратегії, не зважаючи на критику щодо її недостатньої наукової обґрунтованості, детермінована рядом чинників. Пріоритетність цієї концепції серед багатьох теорій суспільного розвитку обумовлена насамперед комплексністю вирішення проблем, пов'язаних як з деструктивним характером технологічного і економічного розвитку, так і з процесами активізації рухів на захист природи. Відповідно, цією стратегією закладається основа компромісу між збереженням довкілля та економічним зростанням.

Теорією сталого розвитку передбачаються кардинальні зміни в структурі людської діяльності. Не останню роль відіграватиме проблематика ціннісних установок людини, оскільки проведення структурних реформ з оптимізації механізмів співіснування економічної та екологічної сфер суспільства неможливе без формування певних ціннісних установок та орієнтирів.

Перехід України до моделі сталого розвитку, на нашу думку, не суперечить дотриманню принципів відкритого суспільства. Навпаки, ця концепція сприятиме розробці механізмів утримання прогресивного розвитку у потрібних рамках. Сприйняття стратегії переходу до моделі сталого розвитку кардинально змінює концепції національної та глобальної безпеки. Тобто, держава перш за все буде турбуватися

¹ Дергачова, К. О. Сталій розвиток як предмет міжнародної співпраці. Політологічний аспект : Автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.04.04 / К. О. Дергачова; Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України. — К., 2005. — С. 7.

про збереження біосфери на планеті в цілому та у своїх власних екосистемах, зокрема, а не тільки про безпеку своїх громадян та суспільства. Таким чином, завдяки стратегії сталого розвитку та екологічній безпеці загальна концепція національної безпеки набуватиме нового (глобально-біосферного) виміру, сприяючи збереженню всієї цивілізації. На нашу думку, дотримання стратегії сталого розвитку у поєднанні із становленням відкритого суспільства дозволить Україні вийти на новий рівень у процесах глобальної взаємодії.

Важливу роль у процесах державотворення відповідно до принципів відкритого суспільства відіграє чітка організація інформаційних каналів та комунікативних зв'язків. У відкритому суспільстві інформаційна підсистема припускає різноманітність джерел інформації, а також контроль з боку громадськості, що не дозволяє їй стати інструментом пропаганди. Формоване ЗМІ інформаційне поле має найбільш максимальну широту та простір дії. Зв'язок у відкритій системі зворотний. Він розрахований на відповідну реакцію, інформація завжди затребувана, а її досяжність максимальна. Отже, основні завдання ЗМІ у відкритій системі переважно визначені таким чином: інформувати, розважати, контролювати владу, рекламувати і переводити конфлікти у дискусії.

Як зауважував Ф. Фукуяма, суспільства, які базуються на інформації, сприяють «зростанню свободи та рівності — двох речей, які люди в сучасній демократії цінують найбільше»¹. Вільний відкритий доступ до інформації, сприяючи повноцінному та незаангажованому розвитку особистості, здатний тим самим забезпечувати індивідуальну свободу.

У цілому, Україна на сучасному етапі потребує чітко окресленого вектору ліберально-демократичних перетворень, які сприятимуть формуванню повноцінного відкритого суспільства. Такі перетворення повинні бути спрямовані на «розвиток ініціативності та активності індивіда, його прагнень до активного самовизначення в соціумі... забезпечення транспарентності влади, зокрема, гласності та прозорості»²³.

¹ Фукуяма, Ф. Великий разрыв / Фрэнсис Фукуяма ; пер. с англ., под общ. ред. А. В. Александровой. — М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. — С. 12.

² Куц, Г. М. Ліберальні трансформації політичного простору : моногр. / Г. М. Куц ; за наук. ред. Ю. І. Макара. — Харків: Віровець А. П.; «Апостроф», 2011. — С. 202–203.

³ Куц Г. М. Ліберальні трансформації політичного простору : [моногр.] / Г. М. Куц ; [за наук. ред. Ю. І. Макара]. — Харків : Віровець А. П. ; „Апостроф”, 2011. — 300 с., С. 202–203.

Відкрите суспільство потребує активної позиції, максимального прояву творчого потенціалу від усіх своїх членів з приводу будь-якого питання, що виникає перед суспільством та державою. Формування в Україні відкритого суспільства — процес довготривалий та кропіткий, що потребує суттєвих зрушень та трансформацій у суспільно-політичній, культурній та інших не менш важливих сферах життєдіяльності.